Study of ईशोपनिषत् also called as ईशावास्योपनिषत्

By *S. L. Abhyankar*

Preface

ईशोपनिषत् is शुक्लयजुर्वेदीया, rather it is the last, 40th chapter of शुक्लयजुर्वेद: itself. It is the only उपनिषत् which is part of the basic text i.e. संहिता of a वेदः and not an annex of a वेदः.

This उपनिषत् is a philosophical text and has no ritualistic recitals. Yet each one of its 18 stanzas is worthy of being regarded as a मन्त्रः, because every stanza merits to be deliberated upon mindfully over and over, again and again. I am happy to have done this study of ईशोपनिषत् with some unique features such as

- पदच्छेदाः,
- वाक्यांशशः विश्लेषणम्,
- **a tabulation of श्लोकाः in गीता vis-a-vis मन्त्राः in this उपनिषत् also**
- **Critical Word Indexes with various sortings.**

I would never say that any study of mine of many Sanskrit works, especially of scriptures such as ईशोपनिषत्, गीता etc. is ever complete. I only hope that what study I am presenting here would prompt many a reader to study Sanskrit texts with their own free will and unbiased of translations and commentaries. Commentaries by learned authors would certainly be respectable. But a student should not allow his study to be biased by them. That is the basic thought of my studies.

I would like to acknowledge that

- **for the meanings of Sanskrit words I have greatly drawn upon Apte's Sanskrit-English dictionary available online at http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/apte/.**
- **I also gained interesting knowledge about many Sanskrit words from https://sa.wikisource.org/wiki/शब्दकल्पद्रुमः**
- **For grammatical details and general meanings of धातवः I have referred to धातुपाठः at www.ashtadhyaayi.com by Mr. Neelesh Bodas.**

CONTENTS

ईशोपनिषदध्ययने (1) - शान्तिमन्त्रः ॐ पूर्णमदः

====================

उपनिषत्सु ईशोपनिषत् प्रायः प्रथमा गण्यते अधीयते च ।
Among Upanishad(s) ईशोपनिषत् is regarded as the first one to be read and studied.
ईशोपनिषत् नातिदीर्घा । ईशोपनिषत् **is not very long.**
अष्टादश मन्त्राः एव ।प्रायः अनुष्टुभ् छन्दसि । **There are only 18** मन्त्राः, **mostly in** अनुष्टुभ् **meter.**
यतः इयं ईशोपनिषत् शुक्लयजुर्वेदीया **Since this is of** शुक्लयजुर्वेदः, **its** शान्तिमन्त्रः **is ⇒**

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदम् ।
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय ।
पूर्णमेवावशिष्यते ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

Let us begin with the study of this शान्तिमन्त्रः **itself.**

(1) पदच्छेदैः

ॐ पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् । पूर्णात् पूर्णम् उदच्यते । पूर्णस्य पूर्णम् आदाय । पूर्णम् एव अवशिष्यते ।ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्यया :	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	तिङ न्ताः	कृद न्ताः
*	ॐ					
1			अदः पूर्णम्		(विद्य ते)	
2			इदं पूर्णम्		(विद्य ते)	

3		पूर्णात्	पूर्णम्		उदच्यते	
4-1		पूर्णस्य		पूर्णम्		आदाय
4-2			पूर्णम् (एव)		अवशिष्यते	
*	ॐ					
5			शान्तिः		(अस्तु)	
6			शान्तिः		(अस्तु)	
7			शान्तिः		(अस्तु)	

Notes -

1. **People have written books on ॐ. Also the subject-matter of माण्डूक्योपनिषत् is this ॐ. It is well known that it is the invocation seeking auspiciousness. Below is an interesting study about ॐ.**

ॐ - In Apte's dictionary "*ind.*

1 The sacred syllable ॐ, uttered as a holy exclamation at the beginning and end of a reading of the Vedas, or previous to the commencement of a prayer or sacred work.

The sanctity of ॐ and अथ is also endorsed in a श्लोकः

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा |
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ||

पुरा Eons ago ॐ and अथ emanated विनिर्यातौ from कण्ठं throat of ब्रह्मन्, (भित्वा not wanting to wait for ब्रह्मन् to utter them). Because they both emanated from the throat of ब्रह्मन्, both are considered as auspicious माङ्गलिकावुभौ

-2 As a particle it implies (*a*) solemn affirmation and respectful assent (so be it, amen !); (*b*) assent or acceptance (yes, all right); ओमित्युच्यताममात्यः Māl.6; ओमित्युक्तवतो$थ शार्ङ्गिण इति Śi. 1.75;

द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः S. D.1; (*c*) command; (*d*) auspiciousness; (*e*) removal or warding off.
-3 ॐ means ब्रह्मन् This word ॐ first appears in the Upaniṣads as a mystic monosyllable, and is regarded as the object of the most profound religious meditation. In माण्डूक्योपनिषत् it is said that this syllable is all what has been, that which is and is to be; that all is ॐ, only ॐ.
Literally analyzed, ॐ is taken to be made up of three letters;

- **the letter अ is वैश्वानरः the spirit of waking souls in the waking world;**
- **उ is तैजसः the spirit of dreaming souls in the world of dreams; and**
- **म is प्रज्ञा the spirit of sleeping and undreaming souls; and**
- **the whole ॐ is said to be unknowable, unspeakable, into which the whole world passes away, blessed above duality; (for further account see *Gough's Upaniṣads* pp.69-73).**

ॐ is also used as a mystic name for the Hindu triad, representing the union of the three gods अ (विष्णुः), उ (शिवः), and म (ब्रह्मा).
It is also called प्रणव or एकाक्षरम् cf. अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥"
Being regarded as the sacred syllable in Hindu scriptures, it is also unintelligently regarded as a symbol of Hinduism. Someone had asked a question about religious symbols and whether it is a good convention that one should take them as given and should not distort them howsoever. My response particularly with reference to ॐ was that संत ज्ञानेश्वर did look at ॐ by turning it around 90 degrees anticlockwise. And lo, he saw ॐ as गणेशः !
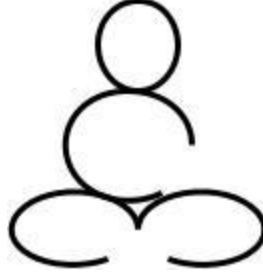
It all depends on what the spiritual strength of your vision is. संत ज्ञानेश्वर deciphers this turned around ॐ as

अकार चरणयुगुल | उकार उदर विशाल |
मकार महामण्डल | मस्तकाकार ||

अ is चरणयुगुल the pair of legs in the folded lap posture
उ is उदर विशाल the large belly
म is मस्तकाकार the round head.
There is more to it if we analyze this further.

1. **अ as the pair of legs in the folded lap posture presents being steadfast, unmoved by anything whatever. Since अ is the first letter, being steadfast is the first step in spiritual pursuit.**
2. **उ as the large belly is all-absorbing, extremely tolerant, capable of digesting everything**
3. **म as the round head is महामण्डल pervading the universe and the all-knowing, most intelligent mind**

2. **In (1) and (2) in पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् there is no explicit verb. Most commonly the implicit verb is taken to be अस्ति. But भवति, वर्तते, विद्यते also are synonymous. I thought it good to choose विद्यते. The logic is that since विद्यते is from विद्, the form विद्यते can be taken to be in भावेप्रयोग: from विदँ ज्ञाने. By that विद्यते would mean one should acknowledge, one should become knowledgeable that अदः is पूर्णम्, also इदम् is पूर्णम्. To**

say अदः पूर्णम् अस्ति, **and** इदम् पूर्णम् अस्ति, **the statements would sound to be plain matter-of-fact statements. To my mind,** अदः पूर्णम् विद्यते, इदम् पूर्णम् विद्यते **appeal to be statements of philosophical knowledge. That is what they are, right ?**

3. **Lexically both** अदः **and** इदम् **are pronouns referring to things which are nearby, both translatable as 'this'. There is yet another pronoun** एतद् **which also is translatable as 'this'. But there is a fine difference. See this** आर्या

   इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
   अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

   meaning इदम् **is nearby;** एतद् **is still closer;** अदः **is something which is generally closely related, not necessarily in close proximity.** तद् **is 'that' which is out of sight.**

   Here we have अदः **which is generally closely related and** इदम् **which is nearby. So** अदः **is** ब्रह्मतत्त्वम् **which is general something, which is everywhere and is** पूर्णम् **wholesome. Then** इदम् **is** आत्मतत्त्वम् **which is right in each one of us, nearer to us and is also** पूर्णम् **wholesome.**

4. पूर्णात् पूर्णम् उदच्यते **Here** उदच्यते **is from** उत्+अच्. **Note** अच् अचुँ गतौ याचने च **(to go, to beg, to ask, to solicit)** भ्वादिः, ०१.०९९ उभयपदी, सकर्मकः, सेट्. **So** उदच् **means 'to go up', to emanate, to come up, to be born, to grow. Simple evidence of** पूर्णात् पूर्णम् उदच्यते **is that a child is born of a mother, a wholesome is born of a wholesome.**

5. पूर्णस्य पूर्णम् आदाय पूर्णम् एव अवशिष्यते **i.e. by taking a wholesome out of a wholesome, a wholesome only remains.**

Years back I had read a beautiful poem

No matter how often I level this weed
It springs again, after rain, as if there is need
To remind those who severe life's delicate string
That destruction is never a permanent thing.

One can also think of an actor on a stage. On the stage the actor enacts the role allotted to him wholesomely. Off the stage he is wholesomely the person, what he in real life is.

Didn't Shakespeare say "All the world's a stage !" ? See https://www.poetryfoundation.org/poems/56966/speech-all-the-worlds-a-stage the poem *from* As You Like It, *spoken by Jaques*.

We all are actors who entered the stage of the world and are destined to exit. Even after death the wholesome आत्मतत्त्वम् **remains. That is the theory of Indian philosophy. Note, etymologically 'philosophy' means 'love for wisdom'.**

In गीता

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २-२७॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २-२८॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च **Whatever is born is bound to die.**
But अव्यक्तादीनि भूतानि **all creation emanates from the unmanifest** व्यक्तमध्यानि **creation is but the middle stage of being manifest.** अव्यक्तनिधनान्येव **death is only merging into the unmanifest.**
पूर्णस्य पूर्णम् आदाय पूर्णम् एव अवशिष्यते **summarises that philosophical wisdom. Reciting the mantra again and again is reminding ourselves of that philosophical wisdom.**

6. **By the way, the two verbs** उदच्यते **and** अवशिष्यते **have passive voice. So my taking the implicit verb to be** विद्यते **in** भावेप्रयोग**: aligns very well with these two verbs** उदच्यते **and** अवशिष्यते **in passive voice. Basically the common grammatical logic is that it should not be the active voice. There are any number of instances in** गीता**, that the statements are not in active voice. There is strong logic, not just grammatical, rather philosophical, in not opting for the active voice. In the active voice, a 'doer' the subject word has a prominent role. But if the statement has not to give prominence to the doer,** गीता **takes recourse to** कर्मणिप्रयोगः **or** भावेप्रयोगः**.**
Here also, the statements पूर्णात् पूर्णम् उदच्यते **and** पूर्णस्य पूर्णम् आदाय पूर्णम् एव अवशिष्यते **cannot be must not be credited to any specific doer. The statements** पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् **are also not to be credited to any specific doer. These are statements to be studied and to be**

added into one's knowledge that अदः पूर्णम् विद्यते, इदम् पूर्णम् विद्यते.

Isn't it so very amazing that grammar and philosophy are so very knowledgeably intertwined in the मन्त्रः, rather, in मन्त्राः ?

7. **ॐ शान्तिः (अस्तु) शान्तिः (अस्तु) शान्तिः (अस्तु) May that philosophical wisdom help us to be at peace. Generally we all strive for happiness. Shouldn't we be really striving for peace ? Certainly peace can be better lasting if so strived for, more confidingly than happiness.**

   I have put the verb (अस्तु) to be the implicit verb. So, शान्तिः (अस्तु) becomes the prayer for peace, 'May peace be there'. Actually this prayer शान्तिः (अस्तु) is an inclusive prayer, inside out. I cannot be at peace if there is turmoil around me. So to pray शान्तिः (अस्तु) is praying for peace all around, maybe all over, all over the world. That is something very enchanting about these मन्त्राः, not only मन्त्राः, but every other word and phrase put forth by the Rishis, that there is an eternal, universal thought.

8. **I am often left wondering why people indulge in religious conversions. What do the people indulging in religious conversions promise ? Do they promise peace or happiness ? If they promise happiness, can it ever be a promise of everlasting happiness ? And for peace, must one convert to another religion ? The मन्त्राः are in**

Sanskrit does not mean that they preach Hinduism. The मन्त्राः preach what for should human endeavour be, anytime, anywhere.

9. **One would also wonder, why say शान्ति: thrice. शान्ति: is peace to be attained by pacification, pacification of turmoils तापा:. तापा: are rightly said to be of three types आधिभौतिका: caused by creatures and creations, आधिदैविका: occurring providentially, आध्यात्मिका: occurring during spiritual pursuit. Uttering शान्ति: thrice is praying (१) आधिभौतिकतापाच्छान्तिरस्तु (२) आधिदैविकतापाच्छान्तिरस्तु (३) आध्यात्मिकतापाच्छान्तिरस्तु |**
10. **Actually even in music there is a tradition of singing the concluding note thrice. The singing concludes to a state of peacefulness, when the concluding note is sung thrice.**
11. **Reciting the शान्तिमन्त्र: certainly has experiential significance. It should better be recited, absorbing the meaning and significance of every word. Saying शान्ति: शान्ति: शान्ति: is concluding part of that experience, to be experienced at the end of every recitation !**

Let myself also absorb this delineation.

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदध्ययनम् - प्रथमः मन्त्रः ईशावास्यमिदं सर्वम्

====================

Most interpretations, explanations and commentaries on ईशोपनिषत् have a Prefatory. That is so, because these commentaries are by learned persons, who have already studied it. For a novice or for a student the study should begin and proceed मन्त्रः by मन्त्रः.

Why do I use the phrase "मन्त्रः by मन्त्रः" and not a more commonplace phrase as श्लोकः by श्लोकः ? One logic is that ईशोपनिषत् is not in the end-portion of शुक्लयजुर्वेदः. It is in the मन्त्र or संहिता portion, rather the fortieth चत्वारिंशत् अध्यायः of शुक्लयजुर्वेदः.

Second logic is that every stanza of ईशोपनिषत् is a मन्त्रः.

Definition of a मन्त्रः in शब्दकल्पद्रुमः is →

मन्त्रः, पुं, (मन्त्र्यते गुप्तं परिभाष्यते इति । मत्रिँ गुप्तभाषणे + घञ् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं भाषते इति । मत्रिँ गुप्तभाषणे + अच् ।)

In ashtadhyayi.com मन्त्र् मत्रिँ गुप्तपरिभाषणे (to consult, to advise, to discuss privately) चुरादिः, १०.०१९९ आत्मनेपदी, सकर्मकः, सेट्

So contains secret knowledge to be deliberated upon and absorbed.

The First मन्त्रः and its पदच्छेदाः are →

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥	ईशा वास्यम् or ईश-आवास्यम् इदम् सर्वम् यत् किम् च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा (अ)गृधः कस्य स्वित् धनम् ॥ १ ॥

(2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्यया:	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
1-अ		जगत्याम्	यत् किम् (च)			जगत्
1-आ			ईशावास्यम् इदम् सर्वम्		(विद्यते)	
2		तेन त्यक्तेन	(त्वम्)		भुञ्जीथाः	
3			(त्वम्)		मा अगृधः	
4	स्वित्	कस्य	धनम्		(विद्यते)	

Note

1. **In** यत् किम् च जगत्यां जगत् इदम् सर्वम् ईश-आवास्यम् (विद्यते)।
   a. जगत्याम् - जगती स्त्री. 7/1
   b. **In** शब्दकल्पद्रुमः जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति । गम् + "वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।" उणां २ । ८४ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।

ततः शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) भुवनम् | **So, जगती means world, universe, earth.**

c. जगत् - जञ्ज्-धातोः शतृ-वि. जगत् अत्र नपुं. **1/1**
d. जञ्ज् जजिँ युद्धे **(to fight, to kill)** भ्वादिः, ०१.०२७६ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट् **So** जगत् **has inclusive meaning, "everything, whatever struggles to survive."**
e. ईशावास्यम् - ईशेन आवास्यम् **or** ईशा वास्यम्
f. ईशेन - ईश पुं./नपुं. **3/1**
g. ईश ***a.*** **[**ईश्-क**] 1 Owning, possessing, sharing, master or lord of; see below. -2 One who is completely master of anything. -3 Capable of (with gen.) -4 Powerful, supreme. -**शः **1 A lord, master; with gen. or in comp.;** कथंचिदीशा मनसां बभूवुः **Ku.3.34 with great difficulty controlled (were masters of) their minds; so** वागीश, सुरेश **&c.**
h. ईशा - ईश् पुं. **3/1 Note** ईश् ***m.*** **A master, lord, the Supreme Spirit.**
i. आवास्यम् **or** वास्यम् - वास् **is** प्रयोजकम् **of** वस्, वास्य **is** ण्यत्-वि. **Here** नपुं. **1/1**
j. **Note** वस् वसँ निवासे **(to dwell, to live, to stay)** भ्वादिः, ०१.११६० परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्
    i. वस् वसँ आच्छादने **(to cover, to wear, to pull, to dress)** अदादिः, ०२.००१३ आत्मनेपदी, सकर्मकः, सेट्
    ii. वस् वसुँ स्तम्भे **(to be firm to be fixed, to be straight)** दिवादिः, ०४.०१११ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

iii. वस् वसँ स्नेहच्छेदापहरणेषु **(to love, to cut, to destroy, to kidnap, to desire)** चुरादिः, १०.०२७३ उभयपदी, सकर्मकः, सेट्

k. **Overall meaning of** यत् किम् च जगत्यां जगत् इदम् सर्वम् ईश-आवास्यम् (विद्यते) **= Whatever in this world strives to survive is abode to the Supreme and/or is pervaded by the Supreme.**

2. तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा**:**
   a. तेन **- with that, by that, hence**
   b. त्यक्तेन **- by renunciation Note** त्यक्त **is** क्त-वि. **of** त्यज् त्यजँ हानौ **(to abandon, to leave, to quit, to let go, to renounce)** भ्वादिः, ०१.११४१ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
   c. भुञ्जीथा**: -** विधिलिङ्लकारः (आत्मनेपदम्) मध्यमपुरुषः एकवचनम् **of** भुज् भुजँ पालनाभ्यवहारयोः **(to protect, to preserve, to eat, to consume)** रुधादिः, ०७.००१७ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्
   d. **Overall meaning of** तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा**: "Hence (whatever you get to consume and enjoy), take it with (the thought of) renunciation, i.e. not for storing, not for getting involved in it."**

3. मा (अ)गृधः
   a. अगृधः **-** लुङ्लकारः (परस्मैपदम्) मध्यमपुरुषः एकवचनम् **of** गृध् गृधुँ अभिकाङ्क्षायाम् **(to desire, to long)** दिवादिः, ०४.०१६१ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

b. **Note** अ **of** अगृधः **gets dropped, when accompanied by** मा. **The meaning also changes to imperative mood** लोट्-लकारः

c. **Overall meaning of** मा अगृधः **= do not hanker for anything.**

4. कस्य स्वित् धनम्

a. कस्य - किम् सर्व. अत्र पुं. **6/1**

b. स्वित् - ***ind.*** **a particle implying doubt, 'or perhaps', or 'may ... may it be' &c. (corr. of** किम्**)**

c. स्विद् - **ind. A particle of interrogation or inquiry, often implying 'doubt', or 'surprise', and translatable by 'what,' 'hey', 'hallo', 'can it be that'. It is added to interrogative pronouns in this sense or to give an indefinite sense**

d. धनम् - [धन्-अच्] **1 Property, wealth, riches, treasure, money (gold, chattels &c.);** धनं तावदसुलभम् **H. 1; (fig. also) as in** तपोधन, विद्याधन, **&c. -2 (*a*) Any valued possession, an object of affection or endearment, dearest treasure;** कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीयः **U.1.14;** गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः **R.2.44;** मानधन, अभिमान° **&c. (*b*) A valuable article; Ms.8.201,202. -3 Capital (opp.** वृद्धि **or interest). -4 A booty, prey, spoil. -5 The reward given to a victor in a combat, the prize won in a game. -6 A contest for prizes, a match. -7 The lunar mansion called** धनिष्ठा **-8 Surplus, residue. -9**

(In math.) The affirmative quantity or plus (opp. ऋण). -10 A sound.

e. **Overall meaning of कस्य स्वित् धनम् = does anybody really own anything ?**

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The most interesting, rather, practically challenging phrase, a lot intriguing also is तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा: "Consume and renounce also" But how can one consume or enjoy something by also renouncing it ? Have the cake and eat it too ?

Come to mind a very good श्लोकः -

हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः ।
हरिर्विप्रः शरीरे तु भुङ्क्ते भोजयते हरिः ॥

The meaning is → the provider दाता is हरिः, the consumer भोक्ता is हरिः, all consumables अन्नम् are हरिः, He is प्रजापतिः the creator of all creation ! हरिः is the विप्रः all-knowing omniscient and all energetic omnipotent शरीरे all across the body. It is like हरिः feeds Himself.

Isn't this a sublime thought of which we should remind ourselves when consuming and enjoying anything ?

This same thought is advised in two verses in गीता -

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ४-२४॥

The ब्रह्मन् who offers ब्रह्मन् to ब्रह्मन्, in the ब्रह्मन्-hearth, which is aflame with ब्रह्मन्, such ब्रह्मन् who is so engrossed in ब्रह्मकर्म (and nothing else) will certainly reach and intermingle with ब्रह्मन् only, where else ?

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ९-२७॥

Whatever you do, whatever you consume and enjoy, whatever you forsake or decline, whatever you give, whatever regulations and penance you observe, submit all that unto Me.

(२) Another style of interpreting तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा: **is "Consume and enjoy, satisfy yourself, even suffer and experience** भुञ्जीथा: **with whatever has been left by Him** तेन त्यक्तेन **for you, given to you by Him, has been put to your lot by Him.**

Here भुञ्जीथा: **has the general meaning as 'experience', partake of the lot, good or bad.**

But at the root of this thought is the question, "Is it He who decides our lot ?" or "Isn't our lot decided by our own actions ?" The proverbial wisdom says, "As we sow, so we reap !".

Even in गीता **-**

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ५-१५॥

The Almighty विभुः **takes neither sin nor goodness of anyone.**

Also see

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ६-४३॥

The effects of actions बुद्धिसंयोगं **in the previous life** पौर्वदेहिकम् **are carried forward in the next. By this also "As we sow, so we reap !" continues from one life to another also.**

(३) The simple advocacy to avoid indulgence in bad actions is not to hanker मा अगृधः by one’s own aspirations also not to hanker out of envy of attainments of others or envy of what is obtained to others.

(४) The simple logic of why not to hanker is to ask oneself “What of my worldly acquisitions धनम् shall I be carrying with me, at the point of death ?” What I shall carry is really my स्वित् धनम्, right ? And that स्वित् धनम् cannot be anything material. The irony is that most of human endeavour, struggle, जगत् is for material prosperity !

(५) When reading

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २-२८॥

I took a pause and deliberated on the word निधन meaning death. Isn't the etymology of निधन directly related to धन ? Interestingly three shades of meaning of the word धन are given above - (1) wealth (2) sound (3) positivity. But at the point of death, at निधन

1. **Whatever wealth, material prosperity we struggled for and acquired becomes meaningless, becomes of zero value, it becomes निधन.**
2. **The heartbeat, the sound of life becomes zero. It becomes निधन.**
3. **All positivity of our worldly existence “Yes, I am” becomes zero. It becomes निधन.**

(६) For the word जगत् “whatever strives to survive” also there is another angle of study. It has three letters ज, ग, त्. See

1. **The letter ज in compound words such as अण्डज (अण्डे जायते) the letter ज connotes जायते**
2. **The letter ग in compound words such as खग (खं गच्छति) the letter ग connotes गच्छति.**
3. **In Sanskrit grammar a stand alone vowel is given a name with a suffix त्, as defined by the सूत्रम् (१-१-७०) तपरस्तत्कालस्य For example अत् connotes अ only. So त् connotes 'only', 'that's all' इत्येव.**
4. **So जगत् means जायते गच्छति इत्येव. जगत् = "is born", "goes", "that's all" ! How true !!**

(७) By these studies of the words निधन and जगत् it comes to mind that for निधन to be the word to mean death and जगत् to be the word to mean whatever struggles to survive or जगत् to mean where every creation struggles to survive, these words may not be borne out of human intelligence. Rightly it is hence said संस्कृतम् नाम दैवी वाक् Samskrutam is a divine language !

(८) Anyway, this मन्त्र:

ईशावास्यमिदं सर्वं
यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

is a grand advice about how to live life.

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदध्ययनम् - द्वितीयो मन्त्रः कुर्वन्नेवेह कर्माणि

===========

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥	कुर्वन् एव इह कर्माणि जिजीविषेत् शतम् समाः । एवम् त्वयि (तु अयि) न अन्यथा इतः अस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

(2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्यया:	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
1-अ	इह		(नरः)	कर्माणि		कुर्वन् (एव)
1-आ				शतम् समाः	जिजीविषेत्	
2	अयि		(एवम् तु)		(विद्यते)	
2*		त्वयि	(एवम्)		(विद्यते)	
3	इतः अन्यथा				(न) अस्ति	
4		नरे	कर्म		(न) लिप्यते	

कुर्वन् एव इह कर्माणि जिजीविषेत् शतम् समाः । **This can be better paraphrased as** (नरः) इह शतम् समाः जिजीविषेत् (चेत्) कर्माणि कुर्वन् एव (जिजीविषेत्)

इह **Here** (चेत्) **if** (नरः) **one** जिजीविषेत् **wishes to live** शतम् समाः **for hundred years** कर्माणि कुर्वन् **doing KarmaaNi** एव **only**

एवम् तु अयि **It is like this only (you see)**

OR एवम् त्वयि It is like this for you too.
इतः अन्यथा different from this न अस्ति is not there.
न कर्म लिप्यते नरे Karma does not get anointed on the person.
This seems substantially straightforward.
Just a couple of points to be noted.
In कुर्वन् एव इह कर्माणि जिजीविषेत् शतम् समाः

- **कुर्वन् is पुं. 1/1 of कुर्वत् शतृ-वि. of धातुः कृ**
  - **कृ कृञ् करणे (to do, to make) भ्वादिः, ०१.१०४८ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्**
  - **कृ कृञ् हिंसायाम् (to kill, to destroy, to irritate) स्वादिः, ०५.०००७ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्**
  - **कृ डुकृञ् करणे (to do, to act, to make) तनादिः, ०८.००१० उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्**
- **Though कुर्वन् is पुं. 1/1 it can be put as कर्तृपदीय However since it has कर्माणि as कर्मपदीयम् the phrase कर्माणि कुर्वन् is a वाक्यांशः. So I thought it good to put कुर्वन् as कृदन्तम्.**
- **जिजीविषेत् is विधिलिङ् प्र.पु. एक. of जिजीविष् सन्नन्तातिदेशिकधातुः desiderative from जीव् जीवँ प्राणधारणे (to live, to revive, to live upon, to survive) भ्वादिः, ०१.०६४३ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्**
- **In शतम् समाः the word शतम् is numerical adjective of समाः. Note the cardinal number शतम् has only plural forms that are common in all genders. समाः is समा a year स्त्री. 2/3**
  - **आचार्य विनोबा भावे details in his ईशावास्यवृत्ति that in छान्दोग्य 1-13 घोर-अङ्गिरसऋषिः advocates शतं समाः**

of human life to be of 116 years comprising 24 years of studentship, next 44 years of कर्मयोगः next 48 years of thoughtfulness and meditation.

- **He also quotes अदीनाः स्याम शरदः शतम् from शुक्लयजुर्वेदः 36/24, meaning जिजीविषा the will to live should be अदीना without handicaps and without dependency on others.**

The phrase एवम् त्वयि can also be split up as (एवम् तु अयि). One can take विद्यते (or अस्ति/भवति/वर्तते) as the implicit verb. With that एवम् though an अव्ययम् has the sense of कर्तृपदीयम् a subject word.

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) One has to live कर्माणि कुर्वन्नेव. एवम् तु अयि It is like this only. इतः अन्यथा different from this न अस्ति is not there. In गीता also

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३-५॥

No one even for a moment can stay not doing anything.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ १८-११॥

Whosoever, whatsoever has a body cannot forsake कर्माणि totally.

(२) What I have not understood is न कर्म लिप्यते नरे Karma does not get anointed on the person.

In गीता

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८-१८॥

This line can be interpreted in two ways due to two meanings of the word सङ्ग्रहः - constituent, repository.

1. **करणं कर्म कर्ता is the triad of constituents of कर्म.**
2. **करणं कर्म कर्ता is the triad of repositories of कर्म.**

The second meaning is akin to कर्म लिप्यते नरे Karma does get anointed on the person.

For the first meaning i.e. in respect of constituents of कर्म, in 18-13 and 18-14, there are already five constituents of कर्म, not just three detailed →

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १८-१३॥

पञ्चैतानि कारणानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् **five essentials for fulfillment of any** कर्म

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १८-१४॥

Among the five essentials are enumerated अधिष्ठानम् कर्ता करणम्. **The fourth one** विविधाश्च पृथक्चेष्टा **is nothing but** कर्म **and the fifth one is** दैवम्.

Hence meaning of 18-18 should be करणं कर्म कर्ता **is the triad of repositories of** कर्म. **This then contradicts** न कर्म लिप्यते नरे **in** ईशोपनिषत्.

(३) The statement न कर्म लिप्यते नरे **seems to have been better endorsed in** गीता **in**

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ५-१०॥

Here the phrase लिप्यते न **is very much there. Here it is qualified by the condition** सङ्गं त्यक्त्वा.

पद्मपत्रमिवाम्भसा is a very picturesque simile for न लिप्यते. Actually the worry should not be for कर्म लिप्यते or न लिप्यते. The worry should be whether पापेन लिप्यते.
आचार्य विनोबा भावे in his ईशावास्यवृत्ति adds an interesting shade of meaning of the word नरे = नेतरि (नेतृ leader, one having leadership qualities पुं. 7/1). In गीता श्रीकृष्णभगवान् is नेता the leader, leading अर्जुनः to right action. See

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ४-१४॥

कर्माणि do not anoint Him, because He is a नेता, नरः. Live life as a नेता, नरः and proceed to become नारायणः
(४) Grammatically the sentence न कर्म लिप्यते नरे is in passive voice. There is significance in that also. A natural question in the instance of passive voice is "by whom ?" The answer is normally the subject word in active voice, which in passive voice is with the preposition "by". In Sanskrit the word is in तृतीया विभक्तिः. But here there is no such word. Absence of such word means that the action कर्म लिप्यते, न लिप्यते वा is not predetermined. Isn't that grammatical smartness of employing passive voice, when the prerogative of an action is not to be vested with anyone, not with anyone else ?
(५) Taking clue from this we should rather read न कर्म लिप्यते नरे in ईशोपनिषत् as सङ्गं त्यक्त्वा कृतं कर्म नरे न लिप्यते i.e. any कर्म if it is done सङ्गं त्यक्त्वा with detachment of ego, then such कर्म नरे न लिप्यते.
Actually सङ्गं त्यक्त्वा is not just with detachment of ego but also with total disinterest in results of कर्म i.e. disinterest in

कर्मफलम्. This advice to be disinterested in कर्मफलम् is there in गीता very emphatically and repeatedly.

(६) Study of गीता comes handy to get proper interpretation of उपनिषद:. In the समापनवाक्यम् of every अध्यायः of गीता there is the word उपनिषत्सु, suggesting that every अध्यायः of गीता is an उपनिषत्. Rather गीता is the later edition of all उपनिषद: together. Does it mean that there is no need to study उपनिषद: if one has studied गीता ? Maybe, that is so. But no study is wasteful. Rather the study should be of गीता and उपनिषद: together.

(७) The important advice in this मन्त्रः is कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत्. It comes to mind that Lokamanya Tilak engaged himself and his time in the Mandalay jail to write his commentary on गीता to exactly emphasize this point. That is why the complete title of his commentary is गीतारहस्य तथा कर्मयोगशास्त्र. According to him most of the previous commentaries emphasized too much on meditation, self-realisation, etc. That made the intelligentsia to be oblivious of the rampant looting, the Britishers were doing and were subjugating the subjects in all colonies, treating them as second class citizens of the world. "Freedom is my birth-right" he roared. What freedom he implied was freedom, first of thought and then by corollary, freedom of action कर्माणि कुर्वन्नेव, in the service of the society, for upliftment and betterment of the society, which also is endorsed in श्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥गीता ३-२५॥ See here, the

word लोकसङ्ग्रहः does not mean just 'constitution' of the society, but 'reposition' of the society.
(८) Interestingly, कर्म कृतं for लोकसङ्ग्रहः does not anoint the person नरे न लिप्यते.
कर्म लिप्यते **or** न लिप्यते **depends on what the** कर्म **is, whether** कर्म **is for** लोकसङ्ग्रहः **or not, whether** सङ्गं त्यक्त्वा **or not.**

शुभमस्तु !
-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदध्ययनम् - तृतीयो मन्त्रः असुर्या नाम ते लोकाः

===========

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः *। *or तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥	असुर्याः नाम ते लोकाः अन्धेन तमसा वृताः* । *or तमसा आवृताः तान् ते प्रेत्य अभिगच्छन्ति ये के च आत्महनः जनाः ॥ ३ ॥

(2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्यया :	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
1-a		अन्धेन तमसा	(ये)			वृताः or आवृताः
1-b	नाम		ते लोकाः असुर्याः			
2-a			ये के (च) आत्महनः जनाः			
2-b			ते			प्रेत्य
2-c				तान्	अभिगच्छन्ति	

(ये) अन्धेन तमसा वृताः ते लोकाः असुर्याः नाम ।

- **The word ते in (1-b) is a conjunctive pronoun. It becomes good to supplement it by (ये) in (1-a)**

- **By supplementing (ये) (1-a) becomes वाक्यांशः and hence वृताः is better considered to be कृदन्तम् of that वाक्यांशः though वृताः being in प्रथमा विभक्तिः it qualifies also to be कर्तृपदीयम्. Between two aspects of a word being कृदन्तम् also कर्तृपदीयम्, the कृदन्तम्-aspect is more important for identifying वाक्यांशः.**
- **The phrase अन्धेन तमसा is interesting. Both अन्धेन and तमसा have तृतीया विभक्तिः. Here अन्धेन is adjective of तमसा. तम: is darkness. अन्धं तम: means darkness being blinding, pitch dark. The darkness connotes lack of knowledge, lack of intelligence, lack of capability to see things in their right perspective.**
- **तमसा वृताः may also be pronounced तमसावृताः (तमसा आवृताः).**
  a. **तमसा वृताः means surrounded by darkness.**
  b. **तमसा आवृताः means covered by, engulfed by darkness.**
- **लोकाः - लोक पुं. प्रथमा बहुवचनम् | लोकः means**
  a. **person, but usually plural in this sense, hence people**
  b. **Region, usually regarded as three - स्वर्लोकः, भूलोकः, पातालः**
  c. **Point of view, perspective, usually accompanied with उपसर्गः आ**
- **असुर्याः is पुं. प्रथमा बहुवचनम् of असुर्य वि. | न सुर्य इति असुर्य (नञ्-तत्पुरुषः)**

a. सुर्य **is** ण्यत्-वि. **from** सुर् षुरँ ऐश्वर्यदीप्त्योः **(to rule, to be powerful, to shine)** तुदादिः, ०६.००६६ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट् | सुर्य **means what is respectable for its shine, for its power.**
b. असुर्य **means not respectable.**

- नाम - अव्ययम् **(1) called as (2) truly, really**
- **Meaning of (**ये**)** अन्धेन तमसा वृताः ते लोकाः असुर्याः नाम **can be stated with all meanings of the phrase** अन्धं तमः **and of the word** लोकाः**. Interestingly all the meanings seem appropriate and relevant in the present context**
  a. **Those persons whose vision is clouded by blinding darkness are really not respectable**
  b. **Those regions where vision is clouded by blinding darkness are really not respectable**
  c. **Those viewpoints when vision is clouded by blinding darkness are really not respectable**
  d. **Those persons whose intelligence is affected by unwise approaches are really not respectable**
  e. **Those regions where intelligence is affected by unwise approaches are really not respectable**
  f. **Those viewpoints which are borne out of unwise approaches are really not respectable**

ये के च आत्महनः जनाः ते प्रेत्य तान् (असुर्यान् लोकान्) अभिगच्छन्ति

- आत्महनः - आत्महन् वि. अत्र पुं. प्रथमैकवचनम् | आत्मानं हन्ति इति आत्महन् (उपपद-तत्पुरुषः) **self-damaging**

- प्रेत्य - ***ind.*** **Having departed (from this world), after death, in the next world; न च तत् प्रेत्य नो इह Bg.17.28**
- अभिगच्छन्ति - अभिगम् इति धातुः | तस्य लटि प्र.पु. बहु. | अभिगम् **1 P. To go to, go near to, approach (with acc.)**
- **Hence** ये **those** के च **who are** आत्महन**:** जनाः **self-damaging** ते **they** प्रेत्य **after death** तान् **those (**असुर्यान् **unrespectable, non-adorable** लोकान् **regions)** अभिगच्छन्ति **attain.**

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) This मन्त्र**: dwells on negative influences and intuitions causing negative conduct. This** मन्त्र**: cautions of an unrespectable state** प्रेत्य **even after death. The** षोडशोऽध्यायः **in** गीता **also dwells on** आसुरी संपद्**.**

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १६-१९॥

"I throw those hateful, heinous, despisable, basest of persons to suffer further lives as unrespectable creatures."

(२) आचार्य विनोबा भावे **observes that this** मन्त्र**: along with the first two makes a triad of** मन्त्राः **dwelling on**

- सत्त्वगुणः ईशावास्यम् **in the first one,**
- रजोगुणः कर्माणि कुर्वन्नेव **in the second and**
- तमोगुणः अन्धेन तमसावृताः **in this third.**

This triad of गुणाः **is detailed in** चतुर्दशोऽध्यायः **in** गीता**. See**

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ १४-५॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ १४-११॥

See ईशावास्यमिदं सर्वम् **is** ज्ञानम् **which is** सत्त्वम्

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १४-१२॥

See कर्मणामशमः स्पृहा रजसि

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १४-१३॥

See अप्रकाशः तमसि

Interestingly सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतिसम्भवाः गुणाः देहे देहिनमव्ययम् निबध्नन्ति (गीता १४-५)**. They all, including** सत्त्वम् **also cause binding of the embodied with the body. So further advice in** गीता **is**

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ १४-२०॥

एतान् त्रीन् गुणान् अतीत्य अमृतमश्नुते **One attains ambrosia, food of the Gods on transcending the** गुणत्रयम् **by being** गुणातीत**.**

(३) **In** गीता **one learns philosophical thought further advanced from Upanishadic thought.**

Actually the thought अमृतमश्नुते **is very much mentioned in** ईशोपनिषत् **also, in the eleventh and fourteenth** एकादशचतुर्दशमन्त्रयोः**. We shall come to that in due course.**

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदि - मन्त्रः (४) अनेजदेकं मनसो जवीयः तथा **मन्त्रः (५)** तदेजति तन्नैजति

===========

अनेजदेकं मनसो जवीयः
नैनदद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्
तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति - ४

(४-१) पदच्छेदैः

अन्-एजत् एकम् मनसः जवीयः
न एनद् देवाः आप्नुवन् पूर्वम् अर्षत्
तत् धावतः अन्यान् अत्येति तिष्ठत्
तस्मिन् अपः मातरिश्वा दधाति

(4-2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
4-1	मनसः	जवीयः	एकम्		अनेजत्
4-2		देवाः	एनद् पूर्वम् अर्षत्		(न) आप्नुवन्
4-3		तत् तिष्ठत्	धावतः अन्यान्	अत्येति	
4-4	तस्मिन्	मातरिश्वा	अपः	दधाति	

(वाक्यांशः 4-1) मनसः जवीयः faster than mind एकम् a bit अनेजत् does not move

- **मनसः - मनस् mind नपुं. 5/1**
- **जवीयः - जवीयस् (Comparative degree of जव expeditious, speedy)**

- अनेजत् - न एजत् इति अनेजत् (नञ्-तत्पुरुषः)
    - एजत् - शतृ-वि. of एज् एजृँ दीप्तौ (to glow, to shine) भ्वादिः, ०१.०२०३ आत्मनेपदी, अकर्मकः, सेट्
    - एज् एजृँ कम्पने (to shiver, to tremble, to shake) भ्वादिः, ०१.०२६७ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

(वाक्यांशः 4-2) देवाः **Gods** एनद् **this** पूर्वम् **ahead** अर्षत् **going** न आप्नुवन् **did not get it**

- अर्षत् - शतृ-वि. **of** ऋष् ऋषीँ गतौ **(to go)** तुदादिः, ०६.०००७ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
- आप्नुवन् - परस्मैपदम् लङ्लकारः प्रथमपुरुषः बहुवचनम् **of** आप् आप्लृँ व्याप्तौ **(to obtain, to pervade, to occupy, to reach, to get)** स्वादिः ०५.००१६ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्

(वाक्यांशः 4-3) तत् **it** तिष्ठत् **standing** अत्येति **goes ahead (of)** अन्यान् **others** धावतः **running**

- तिष्ठत् - शतृ-वि. **of** स्था **to stand**
- अत्येति - (अति + एति) **goes too much, goes ahead**
- अन्यान् - अन्यत् सर्व. अत्र पुं. **2’3 others**
- धावतः - धावत् शतृ-वि. **of** धाव् **to run** अत्र पुं. **2’3**

(वाक्यांशः 4-4) मातरिश्वा **the wind** तस्मिन् **therein** अपः **waters** दधाति **upholds.**

- मातरिश्वा - मातरिश्वन् **the wind See in Apte’s dictionary [**मातरि अन्तरीक्षे श्वयति वर्धते श्वि कनिन् डिञ्च अलुक् स° **Uṇ 1.156] Wind;** पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः **Śi.11.17; Ki.5.36;** मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याशु अनिति वा **Nir.**
- अपः **waters (Note** अप् ***f.*** **[**आप् -क्विप् -ह्रस्वश्च **Uṇ.2.58] (Declined in classical language only in pl.;** आपः, अपः,

अद्भिः, अद्भ्यः, अपाम् and अप्सु, but in singular and pl. in Veda) 1 Water (regarded in Ved. as sacred divinities, आपो देवीः); खानि चैव स्पृशेदद्भिः Ms.2.60. Water is generally considered to be the first of the 5 elements of creation, as in अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् Ms.1.8; या सृष्टिः स्रष्टुराद्या Ś.1.1; but in Ms.1.78 it is said to have been created from ज्योतिस् or तेजस् after मनस्, आकाश, वायु and ज्योतिस् (or अग्नि); ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः । अद्भयो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥

- In chemistry water is H_2O wherein H_2 and O are gaseous मातरिश्वन् elements.

- दधाति - परस्मैपदम् लट्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम् of धा डुधाञ् धारणपोषणयोः(to wear, to obey, to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः ०३.००११ उभयपदी सकर्मकः अनिट्

तदेजति तन्नैजति
तद्दूरे तद्वन्तिके
तदन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः - ५

(५-१) पदच्छेदैः

तत् एजति तत् न एजति - It moves, it does not move
तत् दूरे तत् उ अन्तिके - it is away, it is close by
तत् अन्तरस्य सर्वस्य - it is inside of everything
तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः - it is outside of all this

(५-2) वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
5-1		तत्		एजति	
5-2		तत्		(न) एजति	
5-3	दूरे	तत्		(विद्यते)	
5-4	अन्तिके	तत् (उ)		(विद्यते)	
5-5	अन्तरस्य सर्वस्य	तत्		(विद्यते)	
5-6	सर्वस्य अस्य बाह्यतः	तत् (उ)		(विद्यते)	

(वाक्यांशः 5-1) तत् एजति It moves,
(वाक्यांशः 5-2) तत् न एजति - it does not move
(वाक्यांशः 5-3) तत् दूरे - it is away,
(वाक्यांशः 5-4) तत् उ अन्तिके - it is close by
(वाक्यांशः 5-5) तत् अन्तरस्य सर्वस्य - it is inside of everything
(वाक्यांशः 5-6) तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः - it is outside of all this
There is no explicit verb in (5-3) to (5-6). If the वाक्यांशः is stating a philosophical thought to be grasped, I would prefer the implicit verb to be विद्यते instead of the other options (अस्ति/भवति/वर्तते).

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) I thought it good to study both the मन्त्रौ together. They describe the ईशतत्त्वम्.
They sound cryptic because ईशतत्त्वम् is to be experienced and is not something to be explained theoretically. Rather it

defeats all theories. That is why even the Vedic texts ended up saying नेति not this, नेति not this, when speaking about it.
(२) देवाः **Gods** एनद् **this** पूर्वम् **ahead** अर्षत् **going** न आप्नुवन् **did not get it. This is an allegory on people pursuing multiplicity finding it difficult to comprehend singularity. Originally** पूर्वम् **it is all one.** देवाः **Gods plurality** न आप्नुवन् **did not get IT, the one and only, the singular.**
आचार्य विनोबा भावे **proposes** पूर्वम् अर्षत् **to be the etymology of** पूरुषः. पुरुषः **is** अनादिः **hence** पूर्वः
In गीता

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १३-२०॥

त्रिगुणात्मका प्रकृतिः **was delineated upon in the first three** मन्त्राः. **In these two** मन्त्रयोः **is delineation about** पुरुषः.
(३) Here we have statements which seemingly contradict each other.

- तत् **the** ईशतत्त्वम् **(though)** मनसः जवीयः **faster than mind** एकम् **even a bit** अनेजत् **does not move**
- तत् एजति **- It moves,** तत् न एजति **it does not move.**
- तद्दूरे तद्वन्तिके **- It is far; it is also near.**

These statements, though contradictory to each other, are yet true, because ईशतत्त्वम् **defeats all theories.**
They make an interesting Truth-Table.
मनसः जवीयः **- True**
एकम् अनेजत् **- True**
तत् एजति **- True**
तत् न एजति **- True**

तद्दूरे - True
तद्वन्तिके - True
(४) Because ईशतत्त्वम् pervades the whole universe. It is there everywhere, ahead of all, तत् it तिष्ठत् staying at one place अत्येति goes ahead (of) अन्यान् others धावतः running.
In a merry-go-round all the wooden horses are running. The rider of each horse would cite the pivot ahead of him. The pivot itself is तिष्ठत्.
In the solar system the planets revolve around the sun. They are all running ! Again, the sun is not the only star. There are innumerable stars in the galaxy. The whole galaxy revolves. ईशतत्त्वम् is there everywhere.
What a grand spectacle is presented in words so simple, but cryptic. That is how the मन्त्राः perceived by ऋषयः are energetic, powerful, inciting deep thinking.
(५) Because ईशतत्त्वम् is there everywhere, it doesn't have to move तत् न एजति. But because everything where ईशतत्त्वम् is, moves, ईशतत्त्वम् moves तत् एजति.
(६) We are studying the concepts

- **तत् दूरे - it is far, not easy to understand**
- **तत् उ अन्तिके - it is near, with perseverance it is just there.**
- **तत् अन्तरस्य सर्वस्य - it is inside of everything. Rather सर्वस्य अन्तरस्य तत् (एव) Inside of everything is That only.**

- **तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः - it is outside of all this i.e. outside of all and in the intermediate spaces also, it is that only.**
- **The exclamatory उ is not just exclamatory. It is emphatic.**

(७) These concepts are very much replicated in गीता

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १३-१६॥

See

- **बहिरन्तश्च (बहिः अन्तः च) भूतानाम् = तत् अन्तरस्य सर्वस्य - it is inside of everything तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः - it is outside of all this**
- अचरं चरमेव च = तदेजति तन्नैजति
- दूरस्थं चान्तिके च तत् = तद्दूरे तद्वन्तिके

(८) The additional thought in गीता is सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् it is not readily perceptible because of its microcosmic nature. गीता takes the philosophical thought of सूक्ष्मत्व microcosmic nature even further

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ १३-३३॥

Just as आकाशम् space, though सर्वगतम् present everywhere, remains by reason of its सौक्ष्म्यात् subtlety नोपलिप्यते unaffected, so आत्मा the Self, though सर्वत्रावस्थितो देहे present all across the body, remains unaffected.

The thought आकाशम् space नोपलिप्यते remains unaffected is often explained by a घटः unbroken and broken. There is आकाशम् space inside the घटः and outside also बहिरन्तश्च

भूतानाम्. See घटः is a भूतम् a creation. Nothing happens नोपलिप्यते to the आकाशम् space, even if the घटः breaks. आत्मा is like that only. Nothing happens to it even when the body देहः falls. That is the founding principle of the philosophy about आत्मा or आत्मतत्त्वम् in गीता.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २-२३॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २-२४॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २-२५॥

No weapon can slash it, no fire can burn it, no liquid wets it, no air dries it. It is सर्वगतः omnipresent. It is immutable अविकार्योऽयम् … !!

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदि - मन्त्रत्रयम् (६) यस्तु सर्वाणि भूतानि + (७) यस्मिन्सर्वाणि भूतानि + (८) स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम्

===========

We shall first study the पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, पदाभ्यासाः of each मन्त्र: one by one.

षष्ठो मन्त्रः ६

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६॥

पदच्छेदाः

यः तु सर्वाणि भूतानि आत्मनि एव अनुपश्यति सर्वभूतेषु च आत्मानम् ततः न विजुगुप्सते

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्ययाः	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
6-1’1		आत्मनि (एव)	यः (तु)	सर्वाणि भूतानि	अनुपश्यति	
6-1’2	च	सर्वभूतेषु		आत्मानम्	(अनुपश्यति)	
6-1’3	ततः				न विजुगुप्सते	

यः तु सर्वाणि भूतानि आत्मनि एव अनुपश्यति

- सर्वाणि - सर्व सर्व. अत्र नपुं. 2’3
- भूतानि - भूत नपुं. अत्र 2’3 Note भूत is क्त-वि. of भू सत्तायाम्(to exist, to become, to be, to happen) भ्वादिः०१.०००१ परस्मैपदी अकर्मकः सेट्
- आत्मनि - आत्मन् पुं. 7’1

- अनुपश्यति - अनुदृश् **To survey, behold; to keep in view or mind, see in prospect Note** पश्यति परस्मैपदम् लट्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम् **of** दृश् दृशिँर् प्रेक्षणे(**to see, to look**) भ्वादिः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्

सर्वभूतेषु च आत्मानम् (अनुपश्यति)

- सर्वभूतेषु - सर्वभूत नपुं. **7'3**
- आत्मानम् - आत्मन् पुं. **2'1**

ततः न विजुगुप्सते

- विजुगुप्सते - विगुप् **Note 1 Ā.** जुगुप्सते **strictly desid. of** गुप्) **-1 To despise, shun, abhor, detest, censure; (with abl. sometimes acc. also) -2 To hide, conceal (**गोपते **in this sense).**

यः तु सर्वाणि भूतानि आत्मनि एव अनुपश्यति = **He, who beholds all creation in himself**

सर्वभूतेषु च आत्मानम् (अनुपश्यति) = **and beholds himself in all**

ततः न विजुगुप्सते = **he would not detest any creation.**

सप्तमो मन्त्रः ७

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७॥

पदच्छेदाः

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मा एव अभूत् विजानतः तत्र कः मोहः कः शोकः एकत्वम् अनुपश्यतः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्ययाः	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
7-1'1		यस्मिन्	आत्मा (एव)	सर्वाणि भूतानि	अभूत्	
7-1'2	तत्र					विजान

						तः
7-1’3				एकत्वम्		अनुपश्य तः
7-1’4			कः मोहः कः शोकः		(विद्यते)	

यस्मिन् आत्मा एव सर्वाणि भूतानि अभूत्

- यस्मिन् - यत् सर्व. अत्र पुं. **7’1**
- आत्मा - आत्मन् पुं. **1’1**
- अभूत् - परस्मैपदम् लुङ्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम् **of** भू सत्तायाम् **(to exist, to become, to be, to happen)** भ्वादिः०१.०००१ परस्मैपदी अकर्मकः सेट्

तत्र विजानतः

- विजानतः - विजानत् शतृ-वि. **of** विज्ञा अत्र पुं. **6’1**
    - विजानत् ***a.*** **1 Knowing, intelligent, wise, learned. -2 Clever, skilful, proficient**
    - विज्ञा **9 U. 1 To know, be aware of;** विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्न मुञ्चामः कामान् **Bh.3.21. -2 To learn, comprehend, understand. -3 To ascertain, find out, learn from. -4 To regard, know to be, consider as. -5 To discern, discriminate, distinguish. -6 To be familiar with. -7 To become wise or learned;** यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा विजानाति **Ms.4.20. -8 To explain, declare.**

एकत्वम् अनुपश्यतः

- एकत्वम् - **oneness**
- अनुपश्यतः - अनुपश्यत् शतृ-वि. **of** अनुदृश् अत्र पुं. **6’1**

कः मोहः कः शोकः

- **मोहः - [मुह् घञ्] 1 Loss of consciousness, fainting, a swoon, insensibility; मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुच्यमाना V.1.8; मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः R.14.56; Ku.3.73; कतिचन पेतुरुपेत्य मोहमुद्राम् Śiva B.28.88. -2 Perplexity, delusion, embarrassment, confusion; यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव Bg.4.35. -3 Folly, ignorance, infatuation; तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् R.1.2; Ś.7.25. -4 Error, mistake. -5 Wonder, astonishment. -6 Affliction, pain. -7 A magical art employed to confound an enemy. -8 (In phil.) Delusion of mind which prevents one from discerning the truth (makes one believe in the reality of worldly objects and to be addicted to the gratification of sensual pleasures); महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः Bhāg.3.12.2. -9 Illusion of attachment or love**
- **शोकः - [शुच्-घञ्] Sorrow, grief, distress, affliction, lamentation, wailing, deep anguish.**

यस्मिन् आत्मा एव सर्वाणि भूतानि अभूत् = **Whose self became all creation**

तत्र विजानतः = **In such case of a special seer**

एकत्वम् अनुपश्यतः = **who sees the unique unity**

कः मोहः कः शोकः = **would there be a temptation or lamentation**

अष्टमो मन्त्रः ८

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८॥

पदच्छेदाः

सः पर्यगात् शुक्रम् अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम् कविः मनीषी परिभूः स्वयंभूः याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्ययाः	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
8-1	शुक्रम् अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम्		सः कविः मनीषी परिभूः स्वयंभूः		पर्यगात्	
8-2	याथातथ्यतः	शाश्वतीभ्यः समाभ्यः	(सः)	अर्थान्	व्यदधात्	

सः कविः मनीषी परिभूः स्वयंभूः शुक्रम् अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम् पर्यगात्

- कविः - ***a.*** **[कु-इ Uṇ.4.138] 1 Omniscient; Mb.1.5.27; कविं पुराणमनुशासितारम् Bg.8.9; Ms.4.24. -2 Intelligent, clever, wise; कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् Bhāg.7.13,10.18. -3 Thinking, thoughtful. -4 Praiseworthy. -कविः 1 A wise man, a thinker, a sage**
- मनीषी - मनीषिन् ***a.*** **[मनीषा-इनि] 1 Wise, learned, intelligent, clever, thoughtful, prudent; अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः R.1.25. -2 Ved. Praying,**

praising; *-m.* 1 A wise or learned person, a sage, a paṇḍita; माननीयो मनीषिणाम् R.1.11; संस्कारवत्येव गिरा मनीषी Ku.1.28;5.39; R.3.44. -2 Ved. A singer, praiser.

- परिभूः - परिभू **1 P. 1 To defeat, subdue, conquer, overcome; (hence) to surpass, excel;** लग्नद्विरेकं परिभूय पद्मम् **Ku.7.16; R.10.35. -2 To despise, slight, treat with contempt, disrespect, insult;** नित्यं परिभवेच्छ्वश्रूम् **Mb.13.93.33;** मा मां महात्मन् परिभूः **Bk.1.22;4.37. -3 To injure, destroy, ruin. -4 To afflict, grieve. -5 To humiliate, disgrace. -6 To disappear. -7 Ved. To surround, encircle. -8 To go or fly round. -9 To accompany. -10 To take care of. -11 To guide, govern.**
- स्वयंभूः - ***a.* self-existent;** त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः **Ms.1.3. (**-भूः**) 1 N. of Brahman. -2 of Viṣṇu. -3 Of Śiva. -4 of *Kāla* or time personified. -5 of Kāmadeva. -6 a Jaina deified saint. -7 the female breast. -8 the Supreme Being.**
- शुक्रम् - ***a.* [**शुच्-रक् नि॰ कुत्वम् **Uṇ.2.28] Ved. 1 Bright, radiant;** स पर्यगाच्छुक्रम् **Īśop.8; shining.**
- अकायम् - न कायः (काया वा) यस्य सः अकायः (नञ्-बहुव्रीहिः) | नपुंसकेन अव्ययीभावः |
- अव्रणम् - न व्रणः यस्य सः अव्रणः (नञ्-बहुव्रीहिः)|
    - व्रणः व्रणम् [व्रण्-अच्] **1 A wound, sore, bruise, hurt**
    - नपुंसकेन अव्ययीभावः |
- अस्नाविरम् - स्नाविर ***a.* With sinews** अस्नाविर **Without the gross body**

- शुद्धम् - [शुध्-क्त] **1 Pure, clean, purified;** अन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः **Me.51. -2 Holy, undefiled, chaste, innocent;** अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा **R.15.77;14.14. -3 White, bright. -4 Stainless, spotless. -5 Innocent, simple, guileless. -6 (*a*) Genuine, true. (*b*) Honest, upright. -7 Correct, faultless, upright. -8 Cleared, acquitted. -9 Mere only;** शुद्धं हि दैवमेवेदं हठेनैवास्ति पौरुषम् **Mb.12.177.12. -10 Simple, pure, unmixed (opp.** मिश्र**)**
- अपापविद्धम् - न पापेन विद्धम् इति अपापविद्धम् (नञ्-बहुव्रीहिः) **Note** विद्ध [व्यध्-क्त] **1 Pierced, penetrated; wounded, stabbed. -2 Beaten, whipped, lashed**
- पर्यगात् - परि+अगात् **Note** अगात् **is** परस्मैपदम् लुङ्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम् **of** इ इण् गतौ **(to go)** अदादिः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्

याथातथ्यतः शाश्वतीभ्यः समाभ्यः अर्थान् व्यदधात्

- याथातथ्यतः - याथातथ्यम् **-1 Reality, truth. -2 Rectitude, propriety.**
    - **Note,** तथ्य ***a.*** [तथा साधु यत] **True, real, genuine;** प्रियमपि तथ्यमाह प्रियंवदा **Ś.1. -**थ्यम् **Truth, reality;** सा तथ्यमेवा- भिहिता भवेन **Ku.3.63; Ms.8.274.** -तथ्येन, तथ्यतः ***ind.*** **According to truth**
- शाश्वतीभ्यः - शाश्वत ***a.*** **(-**ती ***f.*****) 1** [शश्वद् भवः अण्] **1 Eternal, perpetual, everlasting;** शाश्वतीः समाः
- समाभ्यः - समा **a year** स्त्री. **4'3**
- अर्थान् - अर्थ

- **व्यदधात् - विधा (To do, make, bring about, effect, accomplish, perform, cause, produce, occasion) इति धातुः तस्य परस्मैपदम् लङ्लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम् Note धा डुधाञ् धारणपोषणयोः(to wear, to obey, to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः उभयपदी सकर्मकः अनिट्**

सः मनीषी परिभूः स्वयंभूः कविः the wise omniscient self-same sage पर्यगात् went around शुक्रम् radiant अकायम् body-less अव्रणम् unharmed अस्नाविरम् without any gross body शुद्धम् pure अपापविद्धम् pious
(सः) he व्यदधात् endorsed and upheld याथातथ्यतः appropriate अर्थान् thoughts शाश्वतीभ्यः समाभ्यः eternally valid.

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The logic of taking these three षष्ठ-सप्तम-अष्टम-मन्त्राः together was that they describe a sage, a spiritually evolved and attained person.
(२) The mention in षष्ठो मन्त्रः "यः तु सर्वाणि भूतानि आत्मनि एव अनुपश्यति He, who beholds all creation in himself and सर्वभूतेषु च आत्मानम् (अनुपश्यति) and beholds himself in all" is replicated in गीता →

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६-२९॥

The verbs अनुपश्यति and ईक्षते are synonymous. But the phrase सर्वत्र समदर्शनः in गीता is like icing on the cake. But can we say एकत्वम् अनुपश्यतः "who sees the unique unity" in अष्टमः मन्त्रः same as सर्वत्र समदर्शनः in गीता ?

Maybe, yes, taking clue from मन्त्र: (५) तत् अन्तरस्य सर्वस्य it is inside of everything तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः it is outside of all this.
It seems that that एकत्वम् oneness in सप्तम: मन्त्र: and समत्वम् in the गीता ६-२९ can be considered comparable if not equal.
(३) The words शुक्रम् अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम् are all adjectival but neuter also. By that they become adverbial अव्ययीभावेन. That is an interesting concept in संस्कृतव्याकरणम्. Usually अव्ययीभाव: is a class of compound words. But adjectives also get अव्ययीभाव: when put in neuter singular. The words अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् अपापविद्धम् are compound words of (नञ्-बहुव्रीहिः) type, hence adjectival but have नपुं. प्रथमा एकवचनम् form hence are used in the sentence with अव्ययीभाव:
(४) The words अकायम् and अस्नाविरम् sound to be synonyms. I am not able to understand the purpose of two synonyms in a मन्त्रः.
Also व्रणम् a wound can be seen only on a physical body. So अव्रणम् is also an adjective of a body without any wound. Then, how can अव्रणम् be अकायम् or अस्नाविरम् ?
Alternatively to be परिभूः going around with अव्ययीभावाः of अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् can be a faculty सिद्धिः acquired by the मनीषी कविः because he is स्वयंभूः.
By yet another consideration, सः मनीषी परिभूः स्वयंभूः कविः can be the Self आत्मा or पुरुषः rather सिद्धपुरुषः who by virtue of being स्वयंभूः can be परिभूः going around शुक्रम्

अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम् as mentioned in

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २-२४॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २-२५॥

If so this मन्त्रत्रयम् (षष्ठः) यस्तु सर्वाणि भूतानि (सप्तमः) यस्मिन्सर्वाणि भूतानि (अष्टमः) स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् refer to आत्मतत्त्वम् whereas (चतुर्थः मन्त्र:) अनेजदेकं मनसो जवीयः तथा (पञ्चमः मन्त्र:) तदेजति तन्नैजति referred to ईशतत्त्वम् rather परमात्मतत्त्वम्.

(५) Actually नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् in चतुर्थः मन्त्र: seems to bring forth the distinction between आत्मतत्त्वम् and परमात्मतत्त्वम्. By that distinction ईशोपनिषत् seems to clearly support द्वैतवादः of मध्वाचार्यः than अद्वैतवादः of आदिशङ्कराचार्यः.

द्वैत अद्वैत विशिष्टाद्वैत केवलाद्वैत द्वैताद्वैत are different schools of thought. Each thought could be right in its particular context.

(६) Actually एकत्वम् अनुपश्यतः in सप्तम: मन्त्र: is also अद्वैतवादः of the context of आत्मा एव सर्वाणि भूतानि.

(७) I think अद्वैतवादः of the context of आत्मा एव सर्वाणि भूतानि advocates equanimity and compassion, whereas द्वैतवादः distinguishing between आत्मतत्त्वम् and परमात्मतत्त्वम् advocates modesty.

(८) What one should strive for is to elevate the आत्मतत्त्वम् to be सः मनीषी परिभूः कविः

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषदि - मन्त्रषट्कम् (९) अन्धं तमः + …+... + (१४) संभूतिं च विनाशं च

===========

The logic in taking up study of as many as six मन्त्राः together is that in these six मन्त्राः there are two triplets which are fairly similar. One will be convinced by putting the two triplets side by side.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९॥ अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १०॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११॥	अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२॥ अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३॥ सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४॥

पदच्छेदैः

अन्धम् तमः प्रविशन्ति ये अविद्याम् उपासते । ततः भूयः इव ते तमः ये उ विद्यायाम् रताः ॥ ९॥ अन्यत् एव आहुः विद्यया अन्यत् आहुः अविद्यया । इति शुश्रुम धीराणाम् ये नः तत् विचचक्षिरे ॥ १०॥ विद्याम् च अविद्याम् च यः तत् वेद उभयम् सह ।	अन्धम् तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिम् उपासते । ततः भूयः इव ते तमः ये उ सम्भूत्याम् रताः ॥ १२॥ अन्यत् एव आहुः सम्भवात् अन्यत् आहुः असम्भवात् । इति शुश्रुम धीराणाम् ये नः तत् विचचक्षिरे ॥ १३॥ सम्भूतिम् च विनाशम् च यः तत् वेद उभयं सह ।

अविद्यया मृत्युम् तीर्त्वा विद्यया अमृतम् अश्नुते ॥ ११॥	विनाशेन मृत्युम् तीर्त्वा सम्भूत्या अमृतम् अश्नुते ॥ १४॥

The sentences are fairly straightforward. Hence I may skip वाक्यांशशः विश्लेषणम्

For पदाभ्यासाः also there are only a few words, which merit word-by-word study. But maybe it would not be wrong to go straightaway to syntaxes and meanings अन्वयार्थाः

ये अविद्याम् उपासते (ते) अन्धम् तमः प्रविशन्ति । **Those who pursue unwise knowledge, meet blinding darkness.** ये विद्यायाम् रताः ते उ ततः भूयः इव तमः (प्रविशन्ति)**Those who pursue (only) knowledge and stay engrossed in it, they meet even more blinding darkness.** ॥९॥	अन्धम् तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिम् उपासते । **Those who pursue the unmanifest meet blinding darkness.** ततः भूयः इव ते तमः ये उ सम्भूत्याम् रताः**Those who pursue and stay engrossed in idolatry, they meet even more blinding darkness.** ॥ १२॥
(केचन) विद्यया अन्यत् एव आहुः **Those with knowledge said one thing.** (केचन) अविद्यया अन्यत् (एव) आहुः । **Those with unwise knowledge said something else.** इति (वयम्) धीराणाम् शुश्रुम ये नः तत् विचचक्षिरे ॥ १०॥ **That is what we learnt from the sages, who explained it (all) to us**	(केचन) सम्भवात् अन्यत् एव आहुः **Those apropos idolatry said one thing.** (केचन) असम्भवात् अन्यत् (एव) आहुः । **Those apropos improbability said something else.** इति (वयम्) धीराणाम् शुश्रुम ये नः तत् विचचक्षिरे ॥ १३॥ **That is what we learnt from the sages, who explained it (all) to us.**
यः तत् उभयम् सह विद्याम् च अविद्याम् च वेद । **He who knows both knowledge and unwise knowledge** (सः) अविद्यया मृत्युम् तीर्त्वा विद्यया अमृतम् अश्नुते ॥ ११॥**he by unwise knowledge transcends death and attains immortality by wise knowledge.**	यः तत् उभयम् सह सम्भूतिम् च विनाशम् च वेद । **He who knows both manifestation and non-manifestation** (सः) विनाशेन मृत्युम् तीर्त्वा सम्भूत्या अमृतम् अश्नुते ॥ १४॥ **he by (knowledge of) destruction, non-manifestation transcends death and attains immortality by (knowledge of) manifestation**

Note, the key words in मन्त्राः 9 to 11 are विद्या and अविद्या. I have translated them as knowledge and unwise knowledge respectively.
Also the key words in मन्त्राः 12 to 14 are असम्भूतिः (असम्भवः विनाशः) सम्भूतिः (सम्भवः). I have translated them as

- **असम्भूतिः unmanifest (असम्भवः improbability) विनाशः (destruction, non-manifestation)**
- **सम्भूतिः (सम्भवः) manifestation, idolatry**

All the statements in these six मन्त्राः sound to be very definitive and emphatic. They also seem to encompass a much wider spectrum than the literal meanings of the words, especially of the key words. This prompts me to straightaway jot down →

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) ये अविद्याम् उपासते (ते) अन्धम् तमः प्रविशन्ति । Those who pursue unwise knowledge, meet blinding darkness. This is understandable, because those who pursue unwise knowledge have chosen a wrong path.
I think the thought is better clarified by यः तत् उभयम् सह विद्याम् च अविद्याम् च वेद "He who knows both knowledge and unwise knowledge." Being ignorant of अविद्या unwise knowledge is not advisable. What is not advisable is its उपासना.
Being knowledgeable of अविद्या unwise knowledge is helpful that अविद्यया मृत्युम् तरति by unwise knowledge one can transcend death. Killing anybody is उपासना of अविद्या. But knowing that killing would invite death-penalty is essential.

Not knowing of death-penalty is dangerous. One cannot say, "I killed him, because I didn't know that by killing I would suffer death penalty." Ignorance may be a bliss, not always. Upon knowing that killing would invite death-penalty, one would save oneself from indulging in inappropriate acts, अविद्यया मृत्युम् तरति. Note, inappropriate act brings disgrace, which is no less than मृत्युः. Knowledge of what is inappropriate is knowledge of अविद्या. That knowledge is essential.

Not knowing अविद्या and staying engrossed in विद्या is tantamount to half knowledge. The proverbial wisdom is "Half knowledge is dangerous."

In Ayurveda the prescription contains both 'do's विद्या and don'ts अविद्या. By following both मृत्युम् तीर्त्वा अमृतम् अश्नुते.

(२) Meaning of अमृतम् अश्नुते as 'attains immortality' or 'gets the elixir' is too much of a literal translation. It does not mean that one's life, this life would not end. जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः (गीता २-२७). Everyone born will die. Meaning of अमृतम् अश्नुते is that one would not have to be reborn and die again. So अमृतम् अश्नुते means मोक्षः emancipation, liberation from the cycles of births and deaths. In गीता there are various (about 70) phrases for this same meaning. See → अनुत्तमां गतिम् आस्थितः (भवति) (7'18) अपुनरावृत्तिं गच्छति (5'17) अमृतत्त्वाय कल्पते (2'15) अमृतम् अश्नुते (14'20) अविकम्पेन योगेन युज्यते (10'7) अव्ययं पदं गच्छन्ति (15'5) अहम् इष्टः स्याम् (18'70) अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि (18'66) कर्मबन्धं प्रहास्यसि (2'39) कर्मभिः न बध्यते (4'14) कृतकृत्यः स्यात्

(15’20) निर्वाणपरमां शान्तिम् अधिगच्छति **(6’15)** निर्वेदं गन्तासि **(2’52)** परं पुरुषम् उपैति **(8’10)** परं पुरुषं याति **(8’8)** परं यान्ति **(13’35)** परं स्थानम् उपैति **(8’28)** परमां गतिं याति **(8’13)** परमां सिद्धिम् अधिगच्छति **(18’49)** परमाप्नोति **(3’19)** परां गतिं याति **(6’45, 13’29)** परां गतिं यान्ति **(9’32)** परां शान्तिम् अधिगच्छति **(4’39)** परां सिद्धिं गताः **(14’1)** पुनर्जन्म न विद्यते **(8’16)** बन्धात् प्रमुच्यते **(5’3)** ब्रह्म अधिगच्छति **(5’6)** ब्रह्मभूतं सुखम् उपैति **(6’27)** ब्रह्मभूयाय कल्पते **(14’26, 18’53)** ब्रह्म संपद्यते **(13’31)** ब्रह्मणि स्थितः (भवति) **(5’20)** ब्रह्मणि स्थिताः (भवन्ति) **(5’19)** ब्रह्मनिर्वाणम् अधिगच्छति **(5’24)** ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति **(2’72)** ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते **(5’25)** ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते **(5’26)** ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखम् अश्नुते **(5’21)** ब्रह्मैव गन्तव्यम् **(4’24)** भूयः न अभिजायते **(13’24)** भूयः न निवर्तन्ति **(15’4)** मद्भावमागताः **(4’10)** मद्भावं याति **(8’5)** मद्भावाय उपपद्यते **(13’19)** मयि निवसिष्यसि **(12’8)** मयि वर्तते **(6’31)** मामुपयान्ति **(10’10)** मामुपैष्यसि **(9’28)** मामेति **(11’55)** मामेव एष्यति **(18’68)** मामेव एष्यसि **(8’7, 9’34, 18’65)** मां प्रपद्यते **(7’19)** मां प्रपद्यन्ते **(7’14)** मां प्राप्नुवन्ति **(12’4)** मां यान्ति **(7’23, 9’25)** मां विशते **(18’55)** मृत्युम् अतितरन्ति **(13’26)** न प्रणश्यति **(6’30)** मे युक्ततमः **(6’47)** मे युक्ततमाः **(12’2)** शान्तिम् ऋच्छति **(5’29)** शाश्वतं पदम् आप्नोति **(18’56)** शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि **(18’62)** सदा मुक्तः **(5’28)** सिद्धिम् अवाप्स्यसि **(12’10)** सिद्धिं विन्दति **(18’46)**

(३) अविद्या **also means unlearning.** अविद्यया मृत्युम् तरति **can be interpreted to mean “by unlearning wrong concepts if any learnt, one will be saved of the erroneous behaviour due to the wrong concepts.” Erroneous behaviour is** मृत्युः**.**

(४) The word शुश्रुम in इति शुश्रुम धीराणाम् ये नः तत् विचचक्षिरे seems to hint to such advice in the Vedas, because Vedas are called as श्रुति-s. Accordingly धीराः refers to Vedic Rishis.
This word धीरः has an interesting etymology. See in शब्दकल्पद्रुमः - धीरः (धियं ईरयतीति । ईर + अण् । यद्बा, धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्य्यान्वितः । स्वेरः । पण्डितः ।
धीरः is one who धियं ईरयति **excites the intellect or** धियं राति **pleases the intellect.**
I translated the word विचचक्षिरे as "explained". By grammar विचचक्षिरे is लिट् प्र.पु. बहु. of विचक्ष् Note चक्ष् चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि **(to articulate, to speak clearly)** अदादिः, ०२.०००७ आत्मनेपदी, सकर्मकः, सेट्
In Apte's dictionary विचक्षण - ***a.*** **[Uṇ.2.120 com.] 1 Clear-sighted, far-seeing, circumspect; -2 Wise, clever, learned -3 Expert, skilful, able**
(५) There are these two statements "(केचन) विद्यया अन्यत् एव आहुः Those with knowledge said one thing. (केचन) अविद्यया अन्यत् (एव) आहुः । Those with unwise knowledge said something else". These statements can be taken to be referring to different schools of thought.
One needs to settle which thought is प्रमाणम् conforms to the norm.
There are three norms प्रमाणानि recognized and accepted (1) प्रत्यक्ष eye-witness, what can be demonstrated (2) अनुमान what stands to logical deduction (3) आगम stated in Vedas. इति शुश्रुम धीराणाम् ये नः तत् विचचक्षिरे is as good as वेदवाक्यं प्रमाणम्

So "य: तत् उभयम् सह विद्याम् च अविद्याम् च वेद He who knows both knowledge and unwise knowledge" seems to be the वेदवाक्यं प्रमाणम् also because "अविद्यया मृत्युम् तीर्त्वा विद्यया अमृतम् अश्नुते he by unwise knowledge transcends death and attains immortality by wise knowledge." is a thought endorsed in the Vedas.

(६) All the स्वाध्याय-notes from (१) to (५) would apply to मन्त्राः (१२) to (१४) by substituting संभूतिः संभवः in place of विद्या and असंभूतिः असंभवः and विनाशः in place of अविद्या.

(७) I have translated

- **असम्भूति: unmanifest (असम्भव: improbability) विनाश: (destruction, non-manifestation)**
- **सम्भूति: (सम्भव:) manifestation, idolatry**

How good are these translations ? Rather how good are the statements →

1. **अन्धम् तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिम् उपासते । Those who pursue the unmanifest meet blinding darkness.**
2. **तत: भूय: इव ते तम: ये उ सम्भूत्याम् रताःThose who pursue and stay engrossed in idolatry, they meet even more blinding darkness. ॥ १२॥**
3. **(केचन) सम्भवात् अन्यत् एव आहु: Those apropos idolatry said one thing.**
4. **(केचन) असम्भवात् अन्यत् (एव) आहु: । Those apropos improbability said something else.**
5. **इति (वयम) धीराणाम् शुश्रुम ये न: तत् विचचक्षिरे ॥१३॥ That is what we learnt from the sages, who explained it (all) to us.**
6. **य: तत् उभयम् सह सम्भूतिम् च विनाशम् च वेद । He who knows both manifestation and non-manifestation**

7. **(सः) विनाशेन मृत्युम् तीर्त्वा सम्भूत्या अमृतम् अश्नुते ॥१४॥ he by (knowledge of) destruction, non-manifestation transcends death and attains immortality by (knowledge of) manifestation**

(८) The statement "ये असम्भूतिम् उपासते । Those who pursue the unmanifest" brings to mind the Muslim practice. Even the Christians criticise Idol-worship of Hinduism, though there is no church without a statue of Christ or Mother Mary. Buddhism is also said not to be recognizing Godhood. Ironically Buddhists made बुद्धः as भगवान् बुद्धः and by passage of time Dr. Babasaheb Ambedkar is in no way less than भगवान् for the Neo-Buddhists. In Jain temples there are idols of the तीर्थंकराः. In गुरुद्वाराः of Sikhs they worship the sacred book ग्रंथसाहिब as the गुरु: which is basically a Sanskrit word meaning the precept. There are no idols. But ग्रंथसाहिब itself recognizes the Hindu Gods रामः and कृष्णः. May I summarize that idol worship is helpful especially in the initial stages of spiritual pursuit. There is no need to criticize one practice against another.

The statement "इति (वयम्) धीराणाम् शुश्रुम ये नः तत् विचचक्षिरे ॥१३॥ That is what we learnt from the sages, who explained it (all) to us" is interesting on the count that it seems to advocate conciliation and not contest or controversy between

- **(केचन) सम्भवात् अन्यत् एव आहु: Those apropos idolatry said one thing.**
- **(केचन) असम्भवात् अन्यत् (एव) आहु: - Those apropos improbability said something else.**

(९) The statement in मन्त्रः (१२) "ये सम्भूत्याम् रताः ते उ ततः भूयः इव अन्धम् तमः प्रविशन्ति" suggests that to stay engrossed in idol worship would lead to even more blinding darkness. By spiritual pursuit one should rise, one should evolve to realize the one and only Almighty, the Supreme, the तत् in ये नः तत् विचचक्षिरे in मन्त्रः (१३). It is that तत् which धीराः the sages the Vedic Rishis विचचक्षिरे explained.
As is well known अग्निदेवता is one major deity in Vedas. Is it an idol ? No, yet it is a देवता a deity.
(१०) In India there have been and there are a number of cult figures. And there are large number of followers of the cult figures raising 'cults' संप्रदायाः. For example, in Ramkrishna Mission the cult figure is स्वामी रामकृष्ण परमहंस, in Hare Krishna movement स्वामी श्रील प्रभुपाद is the cult figure, in Aurobindo institutes ओरोबिन्दो and the Mother are the cult figures, in Osho habitats Osho is the cult figure, who changed his titles from आचार्य रजनीश to भगवान् रजनीश to Osho.
One may not criticise that it is wrong to become a member of a cult. What the मन्त्रः (१२) "ये सम्भूत्याम् रताः" cautions is "ते उ ततः भूयः इव अन्धम् तमः प्रविशन्ति". Unintelligent, blind following will lead to blinding darkness, right ?
(११) In मन्त्रः (१४) there is the word विनाशः (destruction, non-manifestation) in place of (1) असम्भूतिः unmanifest in मन्त्रः (१२) and (2) असम्भवः improbability in मन्त्रः (१३). Are these words विनाशः (destruction, non-manifestation) असम्भूतिः unmanifest and (असम्भवः improbability)

synonymous ? Are they appropriate substitutes ? Are my respective translations also correct ?
The words असम्भूति: and असम्भव: are antonyms of सम्भूति: and सम्भव:.
These words सम्भूति: and सम्भव: are from
संभू 1 P. 1 To arise, to be born or produced, spring up; धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे Bg.4.8 -2 To be, become, exist. -3 To happen, occur, take place. -4 To be possible. -5 To be adequate for, be competent for (with inf.); -6 To meet, be united or joined with -7 To be consistent. -9 To be capable of existing in, be contained in. -10 To attain to. -11 To partake of.
So, my translations of असम्भूति: unmanifest असम्भव: improbability सम्भूति: सम्भव: manifestation, idolatry are justifiable and hence okay. विनाश: (destruction, non-manifestation) is also okay.
The point is to understand the substitutions.
The best justification is

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २-२८॥

Becoming अव्यक्त merging into the non-manifest is निधनम् death विनाश: (destruction, non-manifestation). विनाशेन मृत्युम् तीर्त्वा endorses that, right ? Or does विनाश: really lead to transcending death ? Actually does विनाश: mean destruction of the body ?
Or does विनाश: really advocate विनाश: of the ego अहङ्कारः ?

I am very much inclined to the sublime thought that transcending death, the state मृत्युम् तीर्त्वा is possible by विनाश: of the ego. Yes मृत्युम् तीर्त्वा is a state, not any physical transcending of death.

(१२) Let us acknowledge and accept that our most anxious anguish, our worst fear is the fear of death. Being relieved of the fear of death is acquiring the state मृत्युम् तीर्त्वा. That is how and that is why मृत्युम् तीर्त्वा is a state, not any physical transcending of death. One must always bear in mind that the scriptures, especially the मन्त्राः are cryptic.

(१३) By corollary in "सम्भूत्या अमृतम् अश्नुते" सम्भूत्या is to be interpreted as "by Self-realization".

सम्भूति: सम्भव: manifestation is inclusive of Self-realization, right ?

शुभमस्तु !

-o-O-o-

ॐ
नमो नमः
ईशोपनिषदि - मन्त्रद्वयम् (१५) हिरण्मयेन पात्रेण + (१६) पूषन्नेकर्षे
===========

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥
पदच्छेदैः
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य अपिहितम् मुखम् तत् त्वम् पूषन् अपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
15’1	हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य	मुखम्			अपिहितम्
*	पूषन्				
15’2	सत्यधर्माय दृष्टये	त्वम्	तत्	अपावृणु	

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य मुखम् अपिहितम्
- हिरण्मयेन - हिरण्मय (हिरण्य + मयट् ।) सुवर्णमय
- पात्रेण - पात्र नपुं. **3’1**
- सत्यस्य - सत्य नपुं. **6’1**
- मुखम् - मुख नपुं. **1’1**
- अपिहितम् - अपिधा-धातोः क्त-वि. अत्र नपुं. **1’1 Note** अपिधा **3 U. To shut, close, cover, conceal.**
- हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य मुखम् अपिहितम् = **Face of truth is concealed by a golden lid.**

पूषन् तत् त्वम् सत्यधर्माय दृष्टये अपावृणु

- पूषन् - पूष्-धातोः शतृ-वि. अत्र पुं. संबोधनम् एक. **Note** पूष् पूषँ वृद्धौ **(to grow)** भ्वादिः, ०१.०७६९ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
- तत् सर्व. अत्र नपुं. **2'1**
- त्वम् - युष्मद् सर्व. **1'1**
- सत्यधर्माय - सत्यधर्म पुं. **4'1** / सत्यम् एव धर्मः इति सत्यधर्मः (कर्मधारयः) / सत्यम् **truth** धर्मः **code of righteous conduct**
    - **As per** आचार्य विनोबा भावे - सत्यम् एव धर्मः यस्मै सः सत्यधर्मः (बहुव्रीहिः)
    - सत्यधर्माय **= as grace upon me (or upon anyone) for whom truth is the religion.**
- दृष्टये - दृष्टि स्त्री. **4'1**
- अपावृणु - अपावृ इति धातुः / लोटि मध्यमपुरुषः एक. / **Note** अपावृ **5 P. - To open, lay bare or open, unveil, uncover; expose, display, reveal**
- पूषन् तत् त्वम् सत्यधर्माय दृष्टये अपावृणु **= Ye, who nourishes, please remove the lid for (clarity of) vision and for sustaining the truthfulness to be the righteous conduct.**
    - **As per** आचार्य विनोबा भावे **- Ye, who nourishes, please remove the lid for (clarity of) vision and as grace upon me (or upon anyone) for whom truth is the religion.**

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य
व्यूह रश्मीन् समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमम्
तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥१६॥

पदच्छेदैः

पूषन् एक-ऋषे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः यत् ते रूपम् कल्याणतमम् तत् ते पश्यामि यः असौ असौ पुरुषः सः अहम् अस्मि ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः
16'1	पूषन् एकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य			व्यूह
16'2			रश्मीन्	समूह
16'3a	ते	यत् रूपम् तेजः कल्याणतमम्		(विद्यते)
16'3b	ते		तत्	पश्यामि
16'4a		यः असौ		(विद्यते)
16'4b		असौ पुरुषः		(विद्यते)
16'5		अहम् सः		अस्मि

पूषन् एक-ऋषे यम सूर्य प्राजापत्य

- पूषन् **as detailed above** पूष्-धातोः शतृ-वि. अत्र पुं. संबोधनम् एक. **Note** पूष् पूषँ वृद्धौ **(to grow)** भ्वादिः, ०१.०७६९ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
- एकर्षे **(**एक-ऋषे**) -** पुं. संबोधनम् एक. **of** एकर्षि **Note** एकः ऋषिः इति एकर्षिः ऋषिः, पुं, **(**ऋषति प्राप्नोति सर्व्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यति संसारपारं वा इति) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता **i.e. One who sees all knowledge and one who sees through the cobweb of the world.**
- यम **-** पुं. संबोधनम् एक. **of** यम यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफलमिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।

तत्पर्य्यायः । धर्म्मराजः २ पितृपतिः ३ समवर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७ शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११ श्राद्धदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ । इत्यमरः - यमः = **regulator of the ways of the world. Actually the other meanings** धर्म्मराजः **master of going by the rules** ३ समवर्त्ती **epitome of equanimity** ४ परेतराट् **king of the other world** ९ कालः **one who defines time** १० दण्डधरः **one, who exercises justice** १२ वैवस्वतः **descendant of** विवस्वान् **are valid adjectives of** सूर्य**:**

So यमः **is not just the name of the deity of death. It is adjectival with so many shades of meanings, which are valid for** सूर्य**: also.**

- सूर्य - सूर्य्यः, पुं, (सरति आकाशे सुवति कर्म्मणि लोकं प्रेरयति वा । सृ गतौ सूप्रेरणे वा **Hence** सूर्य**: = the Sun, the one, who provides right energies, excitations and directions**
- प्राजापत्य - प्रजापतिर्देवतास्येति **Hence** प्राजापत्य**: = one for whom** प्रजापति**: the maker of the Universe is the commandant**

व्यूह - **The meaning is of imperative mood** लोट् म.पु. एक. **of** वि+ऊह् **As such, it should be** व्यूहस्व**. So** व्यूह **has to be taken to be** आर्षरूपम्. **Note** ऊह् ऊहँ वितर्के **(to conjecture, to infer, to guess, to reason, to imagine, to hypothesize)** भ्वादिः, ०१.०७३५ आत्मनेपदी, सकर्मकः, सेट्

- व्यूह **= penetrate every detail; reason out every detail**

रश्मीन् समूह

- रश्मीन् - रश्मि पुं. 2'3 Note शब्दकल्पद्रुमे रश्मिः, पुं, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अशू व्याप्तौ + "अश्नोते रश्च ।" उणा० ४ । ४६ । इति मिः धातो रशादेशश्च ।) किरणः
- **समूह - The meaning is of imperative mood लोट् म.पु. एक. of सम्+ऊह् As such, it should be समूहस्व. So समूह has to be taken to be आर्षरूपम्.**
- रश्मीन् समूह = **gather the rays together.**

यत् तेजः ते कल्याणतमम् रूपम् तत् ते पश्यामि

- कल्याणतमम् = **most benevolent**
- रूपम् = **form**
- यत् तेजः ते कल्याणतमम् रूपम् तत् ते पश्यामि = **I see, I realize that the brilliant shine, the brilliance itself is your form, the brilliance itself is to be seen, is to be realized as your most benevolent form**

यः असौ (विद्यते) = **He who is this one**

असौ पुरुषः (विद्यते) = **He is पुरुषः He is the omnipresent, the omniscient, the omnipotent one.**

सः अहम् अस्मि = **I am Him; I have Him in me.**

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) These two मन्त्रौ are like a drama unfolding. Firstly there is

1. **Truth covered by a shining, vision-blinding lid, हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य मुखम् अपिहितम्.**
2. **Then is the wish and the prayer that that lid be removed पूषन् तत् त्वम् अपावृणु.**

3. **Then there is the eulogy पूषन् एक-ऋषे यम सूर्य प्राजापत्य of the all-seeing, omniscient omnipotent Sun and the prayer व्यूह रश्मीन् समूह.**
4. **There is fulfilment of the prayer यत् तेजः ते कल्याणतमम् रूपम् तत् ते पश्यामि "Yes, now I see your Shine, your most benevolent form**
5. **Sighting of that most benevolent form gets to the realization that यः असौ, असौ पुरुषः !!**
6. **This further culminates in the Self-realisation सोऽहमस्मि (सः अहम् अस्मि) I am Him; I have Him in me !! This is like Archimedes running naked, shouting "Eureka ! Eureka !"**

(२) व्यूह रश्मीन् समूह is a summary of the process of acquiring knowledge. व्यूह connotes analysis रश्मीन् समूह connotes synthesis. That is what I have been doing - firstly analysis पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, पदाभ्यासाः then Overall meaning by synthesis.

This is also so stated in गीता →

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४-३४॥

Note प्रणिपातेन means 'by analysis' परिप्रश्नेन means 'by circumspect questioning of the logic' सेवया means 'by putting it, the knowledge into service, by application and by so verifying. प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया is the process for तद्विद्धि 'get to know that'. So प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया is the process for acquiring knowledge. Mr. Herbert Casson, an American educationist coined an acronym OTA (Observation, Thinking, Action).

The theory of education, of learning, of acquiring knowledge is the same, mentioned as व्यूह रश्मीन् समूह in this ईशोपनिषत्, mentioned as प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया in गीता, mentioned as OTA by Mr. Herbert Casson.
But the scriptures ईशोपनिषत् and गीता lead you further to the ultimate Truth.
(३) व्यूह रश्मीन् समूह is the prayer seeking His grace for proper analysis and synthesis for acquiring the knowledge, for सत्यधर्माय दृष्टये for knowing what the Truth is, for knowing the real truth, which is concealed by हिरण्मयेन पात्रेण the worldly shine, the glare, the temptations मोहमाया, संसारमाया.
(४) This prayer for सत्यधर्माय दृष्टये is the same as असतो मा सद्गमय Lead me from untruth to truth, अनृतान्मा ऋतं गमय from vile to the virtuous.
(५) This prayer to the Sun सूर्य व्यूह रश्मीन् समूह seeking the light of knowledge is the same as तमसो मा ज्योतिर्गमय.
(६) This prayer to the Sun सूर्य who is also addressed as यम the God of death, but more correctly the deity of सत्यधर्म is same as the prayer मृत्योर्माऽमृतं गमय. Once the सत्यधर्म is well understood that मृत्युः is but an inevitable, but a passing phase, the आत्मा is अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २-२४॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । then तस्मात् एवं विदित्वा by knowing this, there is no grief, no fear about death. Freedom from the fear of death is अमृतत्वम्. That is

the essence of the prayer मृत्योर्माऽमृतं गमय. That knowledge is knowledge दृष्टिः of सत्यधर्मः

(७) All in all, these two मन्त्रौ make up a prayer to Sun, same as the prayer

असतो मा सद्गमय ।
मृत्योर्माऽमृतं गमय ।
अनृतान्मा ऋतं गमय ।
तमसो मा ज्योतिर्गमय ॥

Is it not well said that एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति Truth is one, different sages put it in their own different words ?

शुभमस्तु **!**

-o-O-o-

ॐ
नमो नमः
ईशोपनिषदि - (१७) वायुरनिलममृतम् + (१८) अग्ने नय सुपथा
===========

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७॥
पदच्छेदैः
वायुः अनिलम् अमृतम् अथ इदम् भस्मान्तम् शरीरम् ॐ क्रतो स्मर कृतम् स्मर क्रतो स्मर कृतम् स्मर
वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्ययाः	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
17’1			वायुः	अनिलम् अमृतम्	(समाविशेत्)	
17’2	अथ		इदम् शरीरम् भस्मान्तम्		(भवेत्)	
*	ॐ					
17’3+		क्रतो +			स्मर +	
17’4+				कृतम्+	स्मर+	

वायुः अनिलम् अमृतम् (समाविशेत्)

- वायुः - शब्दकल्पद्रुमे वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।” उणा० १ । १ । इति उण् । “आतो युक्चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः । वाति यः । वातास इति भाषा । स च पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं यथा । वायवः

प्राणापानव्यानोदानसमानाः ॥ **Note** वायुः पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः **also** प्राणापानव्यानोदानसमानाः

- अनिलम् **- (**शब्दकल्पद्रुमे**)** अनिलः, पुं, **(**अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।**)** वायुः । इत्यमरः ॥ वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
- अमृतम् **- immortal**
- **(**समाविशेत्**) - This is taken as the implicit verb.** विधिलिङ् प्र.पु. एक. **of** समाविश् **6** प. **To enter, to merge into**
- **(**देहान्तर्गतः**)** वायुः अनिलम् अमृतम् **(**समाविशेत्**) - All winds inside the body may merge with the immortal wind**

अथ इदम् शरीरम् भस्मान्तम् (भवेत्)

- अथ **- hence**
- इदम् **- this**
- शरीरम् **- body**
- भस्मान्तम् - भस्म एव अन्तः यस्य तत् भस्मान्तम् **(**बहुव्रीहिः**)**
    - भस्म **-** भस्मन् ***n.*** **[**भस्-मनिन्**] Ashes**
    - भस् भसँ भर्त्सनदीप्त्योः **(to frighten, to censure, to blame, to shine, to insult)** जुहोत्यादिः, ०३.००१९ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
- **(**भवेत्**) - This is taken as the implicit verb.**
- अथ इदम् शरीरम् भस्मान्तम् **(**भवेत्**) - May this body become ashes**

ॐ **- benedictive invocation**

क्रतो स्मर

- क्रतो - क्रतु संबोधनम् एक.
    - क्रतु **[**कृ-कतु **Uṇ.1.77] 1 A sacrifice;** क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् **R.3.65;** शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः **3.38; M.1.4; Ms.7.79. -2 An epithet of Viṣṇu. -3 One of**

the ten Prajāpatis; क्रतुं प्रजापतिमब्रुवन् **Maitrī. Up.2.3; Ms. 1.35. -4 Intelligence, talent. -5 Power, ability. -6 Plan, design, purpose**

- **Some interesting detail in** शब्दकल्पद्रुम**:** क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + "कृञः क्तुः" । उणां १ । ७८ । इति कर्म्मणि क्तु प्रत्ययः ।) यज्ञः इत्यमरः ॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्त्रमुनिविशेषः । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० । "ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" ॥) एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया ।
- **In the above detail meaning of** क्रतुः **is given both as** यज्ञः **sacrifice and also as** ब्रह्ममानसपुत्त्र**: and that his wife is** प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया**. This raises a curiosity whether this is all symbolic that** क्रिया **is** भार्य्या **of** क्रतुः **i.e.** यज्ञः

- स्मर - लोट् म.पु. एक. **of** स्मृ **1 P. (Ātm. also in epic poetry)** (स्मरति, स्मृत; ***Pass.*** स्मर्यते) **1 (*a*) To remember, bear or keep in mind, recollect, call to mind, be aware of;** स्मरसि सुरसनीरां तत्र गोदावरी वा स्मरसि च तदुपान्तेष्बावयोर्वर्तनानि **U.1.26. (*b*) To call to mind, call upon mentally, think of.**

कृतम् स्मर

- कृतम् - कृत वि. अत्र नपुं. **2'1**
  - कृत [कृ-क्त] **- Done, performed, made, effected accomplished.**

क्रतो स्मर कृतम् स्मर, क्रतो स्मर कृतम् स्मर = It is very challenging to put out a good overall meaning of क्रतो स्मर कृतम् स्मर, especially when it is said twice. There cannot be, may not be a singular meaning of the two utterances. I think it is good to discuss this in स्वाध्यायाः Notes of self-study.

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

पदच्छेदैः

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोधि अस्मत् जुहुराणम् एनः भूयिष्ठाम् ते नमः उक्तिम् विधेम

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	अव्ययाः	अन्ये सुबन्ताः	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	तिङन्ताः	कृदन्ताः
18’1		देव अग्ने		विश्वानि वयुनानि		विद्वान्
18’2		सुपथा राये		अस्मान्	नय	
18’3				अस्मत्- जुहुराणम् एनः	युयोधि	
18’4a	नमः	ते				
18’4b			(वयम्)	भूयिष्ठाम् उक्तिम्	विधेम	

विश्वानि वयुनानि विद्वान्

- विश्वानि - विश्व **all, universal** सर्व. अत्र नपुं. **2’3**
- वयुनानि - वयुन नपुं. **2’3 Note** वयुनम् **[**वय् उनन् **Uṇ.3.60] (also used in adjectival sense) 1 Knowledge, wisdom,**

faculty of perception; सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः **Bhāg.10.13.38;4.9.8. -2 A temple (said to be *m.* also in this sense in Uṇadisūtras). -3 A rule, precept, order. -4 Manner, custom. -5 Clearness. -6 Action, act** (कर्म)**;** अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् **Īśop.18.**

- विद्वान् - विद्वस् **wise** वि. अत्र पुं. १'१
- विश्वानि वयुनानि विद्वान् **- one who knows what all is going on all across the universe**

देव अग्ने अस्मान् राये सुपथा नय

- देव - देव पुं. संबोधनमेकवचनम्
- अग्ने - अग्नि **fire** पुं. संबोधनमेकवचनम्
- अस्मान् - अस्मद् सर्व. **2'3**
- राये - रै पुं. **4'1 Note** रै ***m.*** **[**रातेः डैः **Uṇ.2.63] (Nom.** राः, रायौ रायः**) 1 Wealth, property, riches**
- सुपथा - सुगमः पन्था इति सुपन्था **Note** पथा **is** पथिन् पुं. **3'1** पथिन् ***m.*** **[**पथ्-आधारे इनि**] (Nom.** पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः**; acc. pl.** पथः**; instr. pl.** पथिभिः **&c.; the word is changed to** पथ **at the end of comp.;** तोयाधारपथः, दृष्टिपथः, नष्टपथः, सत्पथः, प्रतिपथम् **&c.) 1 A road, way, path;** श्रेयसामेष पन्थाः **Bh.2.26;** वक्रः पन्थाः **Me.27. -2 Journey, way-faring, as in** शिवास्ते सन्तु पन्थानः **'(I wish) a happy journey to you ! God speed you on your journey !' -3 Range, reach; as in** कर्णपथ, श्रुति°, दर्शन°**. -4 Manner of action, line of conduct, course of behaviour;** पथः शुचेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् **R.3.46;** न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः भर्तृ**.2.83**

- नय - नी-धातोः लोटि म.पु. एक. **Note नी 1 U. (**नयति-ते, निनाय-निन्ये, अनैषीत्-अनेष्ट, नेष्यति-ते, नेतुम्, नीत**) One of the roots that govern two accusatives, see examples below) 1 To carry, lead, bring, convey, take, conduct;** अजां ग्रामं नयति **Sk;** नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा **V.4.43. -2 To guide, direct, govern;** मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः **M.1.2**
- देव अग्ने अस्मान् राये सुपथा नय **- Eh** अग्नि **Ye God of fire, lead us by good path for our prosperity**

अस्मत् जुहुराणम् एनः युयोधि

- अस्मत् - अस्मद् सर्व. **5'3**
- जुहुराणम् - जुहुराण वि. अत्र नपुं. **2'1 Note** जुहुराण ***a.*** **Making crooked or acting crookedly;** युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः **Īśop.18. -**णः **The moon**
    - **Acting crooked is madness. Mad people are called lunatics. Note** जुहुराण **means acting crookedly, mad, lunatic.** जुहुराण**: means the moon.**
- एनः - एनस् नपुं. **2'1 Note** एनस् ***n.*** **[**इ-असुन् नुट् **Uṇ.4.197] 1 Sin, offence, fault;** मुच्यन्ते ह्येनसोऽखिलात् **Bhāg.8.4.24.** आत्मधातिन एनसा संयुज्यते **K.174; Śi.14.35;16.8. -2 Mischief, crime. -3 Unhappiness. -4 Censure, blame.**
- युयोधि - युध्-धातोः पौनःपुन्यार्थे आतिदेशिकः धातुः युयुध्, तस्य लोटि म.पु. एक. **Note** युध् **4 Ā. (**युध्यते, युद्ध**) 1 To fight, struggle, contend with, wage war; -2 To conquer or overcome in fight**
- अस्मत् जुहुराणम् एनः युयोधि **- Remove from us again and again the sins which afflict us**

ते नमः

- ते - युष्मद् सर्व. 4’1
- **नम: - नमस् अव्ययम् Note नमस् *ind.* 1 A bow, salutation, obeisance, adoration; (this word is, by itself, invariably used with dat.; तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु Bv.1.94; नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यम् Ku.2.4; but with कृ, generally with acc.; मुनित्रयं नमस्कृत्य Sk.; but sometimes with dat. also; नमस्कुर्मो नृसिंहाय *ibid.* The word has the sense of a noun, but is treated as an indeclinable.)**
- **ते नमः = salutations to you !**

उक्तिम् भूयिष्ठाम् विधेम

- **उक्तिम् - उक्ति स्त्री. 2’1 Note उक्ति *f.* Speech, expression, statement**
- **भूयिष्ठाम् - भूयिष्ठ *a.* [अतिशयेन बहु इष्ठन् भ्वादेशे युक् च] 1 Most, most numerous or abundant. -2 Most important, principal, chief. -3 Very great or large, very much, much, many, numerous. भूयिष्ठाम् स्त्री. 2’1**
- **विधेम - विध्-धातोः विधिलिङ्-लकारे उ.पु. बहु. Note विध् 6 P. (विधति) 1 To pierce, cut. -2 To honour, worship. -3 To rule, govern, administer.**

ते नम: उक्तिम् भूयिष्ठाम् विधेम - May we offer our obeisances again and again.

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The two मन्त्रौ are studied together, because both are prayers, concluding prayers of this ईशोपनिषत् in continuation of prayers to Sun God in the previous two मन्त्रौ.

(२) In the study of the seventeenth मन्त्र: it has been noted that "It is very challenging to put out a good overall meaning of क्रतो स्मर कृतम् स्मर, especially when it is said twice." Since क्रतुः means यज्ञः and यज्ञः means activated energy, the address क्रतो can mean address to the omniscient energy. This seventeenth मन्त्र: is a prayer about how death should happen. The prayer is that death should happen

1. **such that वायुः अनिलम् अमृतम् (समाविशेत्) - the देहान्तर्गत-winds प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान circulating across the body may leave the body and merge into the universal immortal वायुतत्त्वम् the अनिलम् अमृतम्**
2. **such that अथ इदम् शरीरम् भस्मान्तम् (भवेत्) - this body may become ashes, should be so burnt that nothing of it will harm anybody. That is the logic of the Hindu system of consigning dead bodies to flames. The convention also is that the ritual should be performed by the eldest son. It is he, who has to be psychologically convinced that the dearest person is no more, nothing of the dead person is left, only the ashes.**
3. **also the death should happen prayerfully क्रतो स्मर कृतम् स्मर. Repetition of the words connotes that it should be only the prayer and nothing else, hence prayerfully. As discussed क्रतो स्मर is prayer to the omniscient energy. The invocation of ॐ also connotes that.**
4. **Since क्रतुः also means ब्रह्ममानसपुत्त्रः, the prayer क्रतो स्मर can be also interpreted as prayer to that**

ब्रह्ममानसपुत्रः क्रतुः. In turn it becomes a prayer to ब्रह्मन् who created me The words कृतम् स्मर then means being grateful unto Him.

5. The words कृतम् स्मर can also be interpreted to mean recalling what all was कृतम् done during the lifetime. The word स्मर connotes offering all that कृतम् unto Him.
6. Repetition of कृतम् स्मर connotes both - the gratefulness and offering it all.

(३) All this detail of how death should happen is also summarised in

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८-१२॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ८-१३॥

Note

- the phrases सर्वद्वाराणि संयम्य and मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् in (८-१२) connote regulation of देहान्तर्गत-winds प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान
- (८-१३) advocates invocation of ॐ - ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्. Here also we have ॐ क्रतो स्मर.
- In मामनुस्मरन् (माम् अनुस्मरन्) there is अनु which implies repetition, so that, mind is engrossed in that meditation only, nothing else.
- माम् in मामनुस्मरन् is same as क्रतो in क्रतो स्मर

(४) This detail of how death should happen is what is called as ब्रह्मनिर्वाणम् in गीता.

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः **(५-२५)**

Note ब्रह्मनिर्वाणम् is merging into ब्रह्म.

निर्वाणम् is from धातुः निर्वा elimination of all winds from the body.

By that token क्रतो स्मर कृतम् स्मर is meditation on ब्रह्म, for all what was obtained from, कृतम् by ब्रह्म

(५) The prayer राये सुपथा नय in मन्त्रः # 18 is same as स याति परमां गतिम् in (८-१३). Actually ब्रह्मनिर्वाणम् लभन्ते in (५-२५) is also synonymous. There are many, many phrases in गीता, which are synonymous. They were listed in the self-study notes of मन्त्राः 9 to 14. They all point to final beatitude. The prayer सुपथा नय is also for final beatitude.

(६) The prayer अस्मत् जुहुराणम् एनः युयोधि has been endorsed by

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ १८-६६॥

(७) ते नमः उक्तिम् भूयिष्ठाम् विधेम **is what** अर्जुनः **said**

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥११-३९॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥११-४०॥

Note सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः **is** ईशावास्यमिदं सर्वम् **That is what** ईशोपनिषत् **started with.**

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते is same as ते नमः उक्तिम् भूयिष्ठाम् विधेम.
So these श्लोकौ (११-३९) and (११-४०) bring together the beginning and conclusion of ईशोपनिषत्.
(८) The point is that once the devotion reaches the point of climax, there will be obeisances again and again, innumerable, very naturally. That is wholesome submission. Rightly ईशोपनिषत् concludes with such wholesome submission unto the अग्निः rather unto the ईशतत्त्वम् !

शुभमस्तु !
-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

ईशोपनिषतः समालोचनम् Summary View of ईशोपनिषत्

===========

In शुक्लयजुर्वेदीया ईशोपनिषत् which is actually the चत्वारिंशः अध्यायः itself, there are eighteen मन्त्राः. I see them as dwelling on ten themes as below. This helps me to keep in mind a summary view of ईशोपनिषत्.

Theme No.	Theme	मन्त्राः	Key words/phrases
1	**Proper thoughts and deeds**	प्रथमो मन्त्रः	ईशावास्यमिदं सर्वम् । त्यक्तेन भुञ्जीथाः । मा गृधः **Note** मा गृधः **means don't hanker. People hanker for three things - wealth, progeny and fame. These are called as** एषणात्रयम् वित्तेषणा, पुत्रेषणा, लोकेषणा. **Once one accepts** ईशावास्यमिदं सर्वम् **one would realize futility of** एषणात्रयम्. **Hence** कस्य स्विद्धनम् ?
		द्वितीयो मन्त्रः	कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कर्म न लिप्यते ।
2	**Self-damagi**	तृतीयो	आत्महनो जनाः तमसावृतान्

	ng	मन्त्रः	लोकान् प्रेत्याभिगच्छन्ति ।
3	**characteristic extremes of the** ईशतत्त्वम्	चतुर्थो मन्त्रः	अनेजदेकं मनसो जवीयः । तिष्ठत् धावतः अन्यान् अत्येति ।
		पञ्चमो मन्त्रः	तदेजति तन्नैजति, तद्दूरे तद्वन्तिके, तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः
4	**The exalted state of the attained soul**	षष्ठो मन्त्रः	सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । ततो न विजुगुप्सते ।
		सप्तमो मन्त्रः	यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् तत्र को मोहः कः शोकः
5	**For eternal benevolence of mankind**	अष्टमो मन्त्रः	कविः मनीषी अर्थान् याथातथ्यतः शाश्वतीभ्यः समाभ्यः व्यदधात्
6	विद्यां चाविद्यां च	नवमो मन्त्रः	अन्धं तमः प्रविशन्ति अविद्योपासकाः विद्योपासकाश्च
		दशमो मन्त्रः	शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे
		एकादशो मन्त्रः	उभयं सह संवेद्य मृत्युं तीर्त्वा अमृतमश्नुते

7	संभूतिं च विनाशं च	द्वादशो मन्त्रः	अन्धं तमः प्रविशन्ति असंभूत्योपासकाः संभूत्योपासकाश्च
		त्रयोदशो मन्त्रः	शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे
		चतुर्दशो मन्त्रः	उभयं सह संवेद्य मृत्युं तीर्त्वा अमृतमश्नुते
8	प्रार्थना **unto** सूर्य**: the** पूषन्	पञ्चद शो मन्त्र**:**	सत्यस्य अपिहितं मुखमपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।
		षोडशो मन्त्रः	व्यूह रश्मीन् समूह । ते कल्याणतमं रूपं पश्यामि सोऽहमस्मि ।
9	ब्रह्मनिर्वाण प्रार्थना	सप्तद शो मन्त्रः	वायुरनिलममृतम् । अथेदं भस्मान्तं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर ।
10	**Prayer and wholesome submission unto** अग्निः **rather unto the** ईशतत्त्वम्	अष्टाद शो मन्त्रः	अग्ने अस्मान् राये सुपथा नय । ते नमः इति उक्तिं भूयिष्ठां विधेम ।

In my स्वाध्यायाः self-studies I have been quoting parallel phrases and श्लोकाः of गीता. Here is a comparative view.

ईशोपनिषत् and गीता

मन्त्राः	**Key words/phrases in ईशोपनिषत्**	**Parallel phrases and श्लोकाः in गीता**
प्रथमो मन्त्रः	ईशावास्यमिदं सर्वम् ।	ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे - **18’61**
	त्यक्तेन भुञ्जीथाः ।	**…** यदश्नासि **…** कुरुष्व मदर्पणम् ९-२७
	मा गृधः	यदा सर्वान् कामान्प्रजहाति २-५५ **… many more**
द्वितीयो मन्त्रः	कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कर्म न लिप्यते ।	योगस्थः कुरु कर्माणि २-४८ **… many more**
तृतीयो मन्त्रः	आत्महनो जनाः तमसावृतान् लोकान् प्रेत्याभिगच्छन्ति ।	आसुरीं योनिमापन्नाः **…** यान्त्यधमां गतिम् १६-२०
चतुर्थो मन्त्रः	अनेजदेकं मनसो जवीयः । तिष्ठत् धावतोऽन्यानत्येति ।	बहिरन्तश्च भूतानाम्- अचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् (१३-१६)
पञ्चमो मन्त्रः	तदेजति तन्नैजति, तद्दूरे तद्वन्तिके, तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः	

षष्ठो मन्त्रः	सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । ततो न विजुगुप्सते ।	सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः (६-२९) आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः (६-३२)
सप्तमो मन्त्रः	यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् तत्र को मोहः कः शोकः	
अष्टमो मन्त्रः	कविः मनीषी अर्थान् याथातथ्यतः व्यदधात्	
नवमो मन्त्रः	अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।	त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्-तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् (१६-२१)
	ततो भूय इव ते तमः य उ विद्यायां रताः (९)	वेदवादरताः ... नान्यदस्तीति वादिनः (२-४२) कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति (२-४३) भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः

		समाधौ न विधीयते (२-४४) **Also** ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत (१४-९)
दशमो मन्त्रः	शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे	उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः (४-३४)
एकादशो मन्त्रः	उभयं सह संवेद्य मृत्युं तीर्त्वा अमृतमश्नुते	न हन्यते (२-१९) **is same as** मृत्युं तीर्त्वा **There are many, many phrases in** गीता, **which are synonymous with both** मृत्युं तीर्त्वा **and** अमृतमश्नुते
द्वादशो मन्त्रः	अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमः य उ सम्भूत्यां रताः (१२)	यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः (१७-४)
त्रयोदशो मन्त्रः	शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे	उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः (४-३४)
चतुर्दशो मन्त्रः	उभयं सह संवेद्य मृत्युं तीर्त्वा अमृतमश्नुते	न हन्यते (२-१९) **is same as** मृत्युं तीर्त्वा

		There are many, many phrases in गीता, **which are synonymous with both** मृत्युं तीर्त्वा **and** अमृतमश्नुते
पञ्चदशो मन्त्र**:**	सत्यस्य अपिहितं मुखमपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।	ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत (१४-९)
षोडशो मन्त्रः	व्यूह रश्मीन् समूह । ते कल्याणतमं रूपं पश्यामि	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । (४-३४)
	सोऽहमस्मि ।	पूता मद्भावमागताः (४-१०)
सप्तदशो मन्त्रः	वायुरनिलममृतम् । अथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।	लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः (५-२५)
	ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर ।	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् (८-१३)
अष्टादशो मन्त्रः	अग्ने अस्मान् राये सुपथा नय ।	यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे (२-७)

	अस्मत् जुहुराणम् एनः युयोधि	अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि (१८-६६)
	'ते नमः' उक्तिं भूयिष्ठां विधेम ।	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते (११-३९)

With all these parallels between ईशोपनिषत् and गीता one gets to appreciate the mention श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु in the समापनवाक्यम् the end-statement of every अध्यायः of गीता, suggesting that every अध्यायः of गीता is उपनिषत्.

The मन्त्राः in ईशोपनिषत् have their own narration and continuity therein. The श्लोकाः in गीता have their own narration and continuity.

Both lend identical messages for the benevolence of mankind eternally. एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति Truth is one. The sages put it in their own different words. यः पश्यति स पश्यति One who sees, sees.
ईशोपनिषत् is fairly brief, easy to commit to memory, is rhythmic to recite and is good to meditate upon it and imbibe it.
It also begins and ends with a solemn शान्तिमन्त्रः.
May I recite it ⇒

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदम् । पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय । पूर्णमेवावशिष्यते ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अथ ईशावास्योपनिषत्

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा: मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका: अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयः नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक: एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्- याथातथ्यत:
अर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमः य उ विद्यायां रताः ॥ ९॥

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १०॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमः य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२॥

अन्यदेवाहुः सम्भवात् अन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥१६॥

वायुरनिलममृतम् अथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदम् । पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय । पूर्णमेवावशिष्यते ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शुभमस्तु !
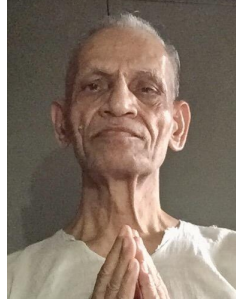
-o-O-o-

ॐ

नमो नमः

Critical Word Indexes - A Good Concept for study of Sanskrit texts

A Note by *S. L. Abhyankar*

===========

I have been studying Sanskrit texts such as श्रीमद्भगवद्गीता, ईशोपनिषत् indulging in understanding each and every word lexically, etymologically, grammatically and syntactically i.e. in relation to other words in the phrases, clauses and sentences. There is often repetitiveness in the words, because many words have frequencies greater than one. Possibly this same thought occurred to RaoBahadur Prahlad Diwanji in 1930's. He compiled a Critical Word Index for the Gita. His book is available at

https://archive.org/details/CriticalWordIndexToBhagavadgita/mode/2up

His painstaking perseverance is amazing.

Because there are many compound words in Sanskrit, in his book he has compiled Indexes by Primary, Secondary, Tertiary, Quaternary word-units.

There is also an index by Basic Form प्रातिपदिकम् or धातुः. In the Indexes by word-units the words may be सुबन्ताः, तिङन्ताः or अव्ययानि. The Basic Forms in this part have to be appropriately related by the student.

Mr. Neelesh Bodas also facilitates a great study of अष्टाध्यायी at https://www.ashtadhyayi.com/. There is अष्टाध्यायीशब्दानुक्रमः there also.
Taking cue from these, I have compiled here below two Indexes for Words in ईशोपनिषत्.

INDEX - 1
Index of Words in ईशोपनिषत्
as obtained in पदच्छेदाः

(Note, in the listing below the coding concept is to be understood by these illustrative examples -

- **at Sr. No. 16 अन्यत् 10'2, 13'2 means that the word अन्यत् appears '2 i.e. twice in मन्त्र: #10, hence 10'2, also twice '2 in मन्त्र: #13, hence 13'2.**
- **At Sr. No. 60 there is उ 5'2, 9, 12 meaning the word उ appears twice in मन्त्र: #5, hence 5'2, It also appears in मन्त्र: #9, and मन्त्र: #12. So उ appears totally three times.**
- **At Sr. No. 126 पूर्णम् शान्तिमन्त्रे'5 means that the word पूर्णम् appears five times in शान्तिमन्त्र:.**

This index is similar to the Primary index in the book by RaoBahadur Prahlad Diwanji.)

1. **ॐ - शान्तिमन्त्रे'2, 17,**
2. **अकायम् 8,**
3. **(अ)गृधः 1,**
4. **अग्ने 18**
5. **अत्येति 4,**
6. **अदः शान्तिमन्त्रे,**
7. **अथ 17,**

200. सुपथा 18
201. सूर्य 16,
202. स्मर 17’4,
203. स्वयंभूः 8,
204. स्वित् 1,
205. हिरण्मयेन 15,

The above words can be sorted out in two groups as Singular words and Compound words.

Singular Words -

1. ॐ - शान्तिमन्त्रे’2, 17,
2. (अ)गृधः 1,
3. अग्ने 18
4. अत्येति 4,
5. अदः शान्तिमन्त्रे,
6. अथ 17,
7. अनिलम् 17,
8. अनुपश्यति 6,
9. अनुपश्यतः 7,
10. अनेजत् 4,
11. अन्तरस्य 5,
12. अन्तिके 5,
13. अन्धम् 9, 12,
14. अन्धेन 3,
15. अन्यत् 10’2, 13’2,
16. अन्यथा 2,
17. अन्यान् 4,
18. अपः 4,

100. धावतः 4,
101. धीराणाम् 10, 13,
102. न 2’2, 4, 5, 6,
103. नरे 2,
104. नाम 3,
105. न: 10, 13,
106. नमः 18,
107. नय 18
108. परिभूः 8,
109. पर्यगात् 8,
110. पश्यामि 16,
111. पात्रेण 15,
112. पुरुषः 16,
113. पूर्णम् शान्तिमन्त्रे’5,
114. पूर्णस्य शान्तिमन्त्रे,
115. पूर्णात् शान्तिमन्त्रे,
116. पूर्वम् 4,
117. पूषन् 15, 16,
118. प्रविशन्ति 9, 12,
119. प्राजापत्य 16,
120. प्रेत्य 3,
121. बाह्यतः 5,
122. भुञ्जीथा: 1,
123. भूतानि 6, 7,
124. भूय: 9, 12,
125. भूयिष्ठाम् 18,
126. मनस: 4,

182. सर्वाणि 6, 7,
183. सह 11, 14,
184. सुपथा 18
185. सूर्य 16,
186. स्मर 17'4,
187. स्वयंभूः 8,
188. स्वित् 1,
189. हिरण्मयेन 15,

The above Singular words can be further sorted into groups of अव्ययाः, सुबन्ताः, तिङन्ताः, कृदन्ताः, तद्धिताः.

The प्रातिपदिकानि of सुबन्ताः can be sorted into groups of नामानि, सर्वनामानि, विशेषणानि

The कृदन्ताः can be sorted out by धातवः and कृत्-प्रत्ययाः

Actually this sorting and analysis should also apply to components of compound words also.

So, firstly the compound words are -

1. अकायम् 8,
2. अपापविद्धम् 8,
3. अमृतम् 11, 14, 17,
4. अविद्यया 10, 11,
5. अविद्याम् 9, 11,
6. अव्रणम् 8,
7. असम्भवात् 13,
8. असम्भूतिम् 12,
9. असुर्याः 3,
10. अस्नाविरम् 8,
11. आत्महनः 3,
12. ईशावास्यम् 1,

13. एकर्षे **16,**
14. भस्मान्तम् **17,**
15. सत्यधर्माय **15,**
16. सर्वभूतेषु **6,**

INDEX - 2

प्रातिपदिकशः धातुशः शब्दसूचिः

Index by grammatical root words

(The idea behind compiling this index was to list the words bringing together words, which are related with each other lexically, etymologically and grammatically. This could have helped repetitive mention of such details in the main body. But the reduction ratio of the number of sets of words to the number of words is only 205 to 147 i.e. only 0.717 or the average frequency is only 1.395.

Studying together the words related to each other lexically, etymologically and grammatically is admittedly a good method of study. This index can be helpful for those interested in such study. Note, in the listing below the coding concept is to be understood by this illustrative example. See in the fifth line अदस् अदः शान्तिमन्त्रे, असौ 16'2 for the प्रातिपदिकम् अदस् its form अदः appears in शान्तिमन्त्रे, and its form असौ appears '2 i.e. twice in मन्त्रः #16, hence असौ 16'2. In the "Index of words obtaining by पदच्छेदाः अदः is at #6, असौ 16'2 is at # 37. Here both of them are together at #5.)

1. **ॐ - शान्तिमन्त्रे'2, 17,**
2. **अ as a component of नञ्-compounds viz. अकायम्, 8, अपापविद्धम्, 8, अमृतम्, 17, अविद्यया, 11, अविद्याम्, 11, अव्रणम्, 8, असम्भवात्, 13, असम्भूतिम्, 12, असुर्याः, 3, अस्नाविरम् 8.**
3. **अग्नि अग्ने 18**
4. **अच् उदच्यते शान्तिमन्त्रे,**

60. जुहुराणम् **18,**

61. ज्ञा विजानतः **7,**

62. तत् **4, 5’6, 10, 11, 13, 14, 15, 16,** सः **8, 16,** तेन **1,** तान् **3,** ते **3’2, 9, 12,** तस्मिन् **4,**

63. ततः **6, 9, 12, 16,**

64. तत्र **7,**

65. तमस् तमसा **3,** तम**: 9’2, 12’2,**

66. तीर् तीर्त्वा **11, 14,**

67. तु **2, 6,**

68. तेजस् तेज**: 16,**

69. त्यक्त त्यक्तेन **1,**

70. दा आदाय शान्तिमन्त्रे**,**

71. दूर दूरे **5,**

72. दृश् अनुपश्यति **6,** दृश् अनुपश्यतः **7,** पश्यामि **16,** दृष्टि दृष्टये **15,**

73. देव **18,** देवाः **4,**

74. धन धनम् **1,**

75. धर्म सत्यधर्माय **15,**

76. धा अपिहितम् **15,** दधाति **4,** व्यदधात् **8,**

77. धाव् धावतः **4,**

78. धीर धीराणाम् **10, 13,**

79. न **2’2, 4, 5, 6,**

80. नम**: 18,**

81. नर नरे **2,**

82. नाम नाम **3,**

  a. नामन् नाम **3,**

83. नी नय **18**

103. मृ अमृतम् **11, 14, 17,**

  a. मृत्युम् **11, 14,**

104. मोहः **7,**

105. यत् **1, 16,** ये **3, 9’2, 10, 12’2, 13,** यः **6, 11, 14, 16,** यस्मिन् **7,**

106. यम **16,**

107. याथातथ्य याथातथ्यतः **8,**

108. युध् युयोधि **18,**

109. युष्मद् ते **16’2, 18,** त्वम् **15,** त्वयि **2,**

110. रम् रताः **9, 12,**

111. रश्मि रश्मीन् **16,**

112. रै राये **18**

113. रूपम् **16,**

114. लिप् लिप्यते **2,**

115. लोक लोका**:** **3,**

116. वच् आहु**:** **10’2, 13,2** उक्ति उक्तिम् **18,**

117. वयुन वयुनानि **18,**

118. वस् वास्यम् **1** ईशावास्यम् **1,**

119. वायुः **17,**

120. विद् वेद **11, 14,**

  a. विद्वस् विद्वान् **18,**

  b. विद्या विद्याम् **11,** विद्या विद्यया **10, 11,** विद्या विद्यायाम् **9,** अविद्यया **10, 11,** अविद्याम् **9, 11,**

121. विध् अपापविद्धम् **8,** विधेम **18,**

122. विनाश विनाशम् **14,** विनाशेन **14,**

123. विश् प्रविशन्ति **9, 12,**

124. विश्व विश्वानि **18,**

125. वृ अपावृणु **15,** आवृता**:** **3,**

126. व्रण अव्रणम् 8,
127. शतम् 2,
128. शरीरम् 17,
129. शान्तिः शान्तिमन्त्रे’3
130. शाश्वती शाश्वतीभ्यः 8,
131. शिष् अवशिष्यते शान्तिमन्त्रे,
132. शुक्रम् 8,
133. शुद्धम् 8,
134. शोकः 7,
135. श्रु शुश्रुम 10, 13,
136. सत्य सत्यधर्माय 15, सत्यस्य 15,
137. समा समाः 2, समाभ्यः 8,
138. सर्व सर्वम् 1, सर्वभूतेषु 6, सर्वस्य 5’2 सर्वाणि 6, 7,
139. सह 11, 14,
140. स्नाविर अस्नाविरम् 8,
141. सुर् असुर्या: 3,
142. सूर्य 16,
143. स्था तिष्ठत् 4,
144. स्मृ स्मर 17’4,
145. स्वित् 1,
146. हन् आत्महन: 3,
147. हिरण्मय हिरण्मयेन 15,

The sorting and analysis into groups of अव्ययाः, सुबन्ताः, तिङन्ताः, कृदन्ताः, तद्धिताः can now be done for the above 147 word-sets. Note the compound words appear at more-than-one places, wherever their components are. For

example, the word आत्महनः in मन्त्रः #3 is in set #18 and also in #146.
The प्रातिपदिकानि of सुबन्ताः can be sorted into groups of नामानि, सर्वनामानि, विशेषणानि
The कृदन्ताः can be sorted out by धातवः and कृत्-प्रत्ययाः
Actually this concept of studying Sanskrit texts by Critical Word Indexes is not any novel concept of the twentieth and twenty-first century. It is very very ancient. The best evidence of it is निघण्टुः which is the Critical Word Index of the वेदाः. For grammatical, lexical and etymological study of the words in निघण्टुः the accompanying book is निरुक्तम्. Both निघण्टुः and निरुक्तम् are accredited to यास्कमुनिः. निघण्टुः and निरुक्तम् by यास्कमुनिः certainly deserve to be accredited to be World's first Critical Word Indexes.
I must offer obeisances यास्कमुनये नमः !

So, studying Sanskrit texts by Critical Word Indexes is very much an ancient and important tradition in Sanskrit studies. Mr. Neelesh Bodas also deserves compliments for his great, meticulous and exhaustive work in that tradition in his website about अष्टाध्यायी at https://www.ashtadhyayi.com/ .

By compiling the word-indexes for ईशोपनिषत् I have only followed that noble tradition set by the मुनयः !

शुभमस्तु !

ABOUT THE AUTHOR
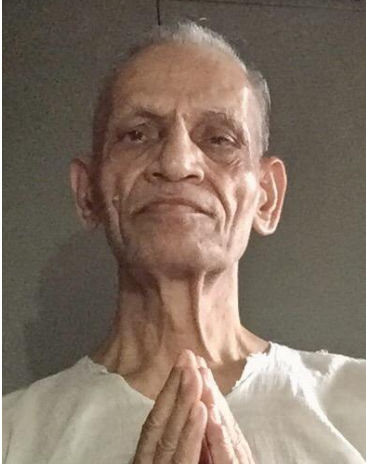
Mr. S. L. Abhyankar, B.E. (Mech., 1963) owes his interest in studying Sanskrit to his father, who taught Sanskrit as a High School teacher.

He shares his studies globally through his blogs to foster interest in Sanskrit studies worldwide.

He also has uploaded 350+ videos on his YouTube channel, which has as of date (June 04, 2022) 1160+ subscribers worldwide.